

Національний екзит-пол'2004

Наукове видання

Київ 2005

ББК 67.99(4Укр)05+60.55

Щира подяка Сарі Фарнсворт, Ірені Яросевич, Елегії Скочилияс та Девіду Блеку, а також усім колегам і друзям, завдяки чиїм добрим ідеям та підтримці відбулися перші опитування «екзит пол» в Україні.

Видання книжки стало можливим завдяки Швейцарській Дирекції з питань розвитку та співробітництва, Міжнародному Фонду «Відродження» та Фонду Чарльза Стюарта Мотта.

Загальнонаціональне опитування екзит-пол'2006 співфінансували Швейцарська Дирекція з питань розвитку та співробітництва, Королівське Посольство Норвегії в Україні, Програма демократичних грантів Посольства США в Україні, Канадське агентство міжнародного розвитку, Посольство Канади в Україні, Посольство Королівства Нідерландів в Україні, Посольство Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні, Шведське агентство з питань міжнародної співпраці та розвитку Sida, Королівське Посольство Данії в Україні, Представництво Європейської Комісії в Україні, Фонд Чарльза Стюарта Мотта (США), Національний фонд підтримки демократії (США), Міжнародний фонд «Відродження» і Фонд «Євразія».

Загальнонаціональне опитування екзит-пол'2004 було організовано Фондом «Демократичні ініціативи» в межах діяльності Громадської коаліції неурядових організацій «Новий вибір–2004», метою якої було сприяти проведенню чесних і справедливих виборів Президента України 2004 року.

Видавець — ТОВ «Аналітичний центр «Демократичні ініціативи».

Національний екзит-пол'2004. – К.: Центр «Демократичні ініціативи», 2005.
– 196 с.

ISBN 966-96606-1-0

Книжка містить результати опитувань виборців на виборчих дільницях під час першого, другого та переголосування другого туру президентських виборів 2004 року.

Вона розрахована на журналістів, політиків, політологів, соціологів — усіх тих, хто займається проблемами дослідження та проведення виборів як головного механізму демократичної системи.

ББК 67.99(4Укр)05+60.55

© «Демократичні ініціативи», 2005

ISBN 966-96606-1-0

ЗМІСТ

Розділ I.

Екзит-пол в Україні — зброя проти фальсифікацій

Ілько Кучерів

Екзит-пол в Україні — зброя проти фальсифікацій..... 5

Розділ II.

Екзит-пол-2004 у громадянському вимірі

Екзит-пол і його інформаційний супровід..... 21

Пристрасті 44

Розділ III.

Екзит-пол-2004 у науковому вимірі

1. Методика і технологія проведення екзит-полу у першому, другому і переголосуванні другого туру виборів

Володимир Паніотто, Наталя Харченко

Методика і технологія проведення екзит-полу 88

2. Перший тур президентських виборів 31 жовтня 2004 року

Ірина Бекешкіна

Тур перший: прогноз на тур другий 110

3. Другий тур президентських виборів 21 листопада 2004 року

Михайло Міщенко, Володимир Паніотто, Наталя Харченко

Електоральні преференції великих регіонів та основних демографічних груп виборців у другому турі 117

Михайло Міщенко

Демографічні характеристики електоратів Віктора Ющенка та Віктора Януковича у другому турі 129

4. Переголосування другого туру президентських виборів 26 грудня 2004 року

Валерій Хмелько

Участь у голосуванні та електоральні преференції виборців основних демографічних категорій і великих регіонів у переголосуванні другого туру..... 134

Валерій Хмелько

Демографічний склад електоратів Віктора Ющенка та Віктора Януковича у переголосуванні другого туру 166

Валерій Хмелько

«Подвійний» другий тур: як змінився електорат кандидатів 176

Розділ IV.

Екзит-польний процес в Україні під час президентських виборів-2004 та його уроки для соціологічної спільноти та громадськості

Ірина Бекешкіна

Екзит-польний процес в Україні під час президентських виборів-2004 та його уроки для соціологічної спільноти та громадськості 182

Розділ I

Екзит-пол в Україні – зброя проти фальсифікацій

ІЛЬКО КУЧЕРІВ

Екзит-пол в Україні – зброя проти фальсифікацій

Чимало людських винаходів спочатку сприймалося як розваги, але життя засвідчувало, що вони набагато серйозніші, ніж могли уявити їх самі винахідники. Так сталося і з соціологічним опитуванням на виході з виборчих дільниць – екзит-полом. Свого часу засновники екзит-полу винайшли цей метод опитування для потреб новин, задля організації шоу, яке мало привернути більшу увагу населення до виборів. Завдяки цьому винаходів народ мав змогу отримати попередні результати ще задовго до оголошення офіційних даних, що було радше схоже на спортивне змагання. «Вболівальники»-виборці не відривалися від телевізорів й нетерпляче чекали, чим же закінчиться поєдинок, хто отримає «золоту медаль», тобто здобує першість у перегонах. Отож авторам ідеї екзит-полу навіть на думку не спадало, що він може перетворитися із певної розваги на серйозний чинник контролю за виборами, а відповідно – чинник підтримки і розвитку демократії. Саме так і сталося в Україні.

Під час минулих президентських виборів, коли було застосовано технологію масових фальсифікацій на користь одного з кандидатів на пост Президента України, екзит-пол став дієвим інструментом боротьби проти фальсифікаторів. Він був одним із найдієвіших засобів, котрі перешкодили звести виборчий процес до простої формальності, коли заздалегідь відомі переможці виборчого марафону – а відтак він значною мірою перешкодив відновленню в Україні тоталітарного режиму.

Опитування на виході: трохи історії

Опитування екзит-пол винайшли американці в 60-ті роки для потреб журналістики. Вони прагнули підтримати інтригу під час репортажів про вибори. Адже по закритті виборчих дільниць наставала певна пауза, яка тривала до оголошення результатів виборів. Екзит-пол, дані якого оприлюднювалися задовго до оголошення офіційних результатів,

дав змогу не припиняти обговорення перебігу виборів і навіть прогнозувати їх підсумки. Тож засоби масової інформації тримали в напрузі увагу максимальної аудиторії.

Крім того, на відміну від «сухих» результатів виборів, екзит-поли визначають багато інших аспектів, наприклад, як розподілилися симпатії виборців за соціальними, професійними, статевими ознаками. Звісно, насамперед це пожива для новин, але, врешті-решт, дослідження екзит-полу дають матеріал для серйозного політичного і соціального аналізу. Базовані на вимірах громадської думки, політичні дебати стають глибшими, аргументованішими.

Якщо підсумувати функції, які виконує екзит-пол, то можна виокремити три найголовніші: 1. Прогноз результатів виборів невдовзі по закінченні голосування, що дає змогу робити цікаві шоу в ніч після виборів, до підбиття офіційних підсумків. 2. Аналіз соціально-демографічних характеристик виборців, що взяли участь у голосуванні, а також особливостей електоратів різних партій, блоків і кандидатів. 3. Здійснення громадського контролю за чесністю підбиття підсумків.

«Демократичні ініціативи» були першими

В демократичних країнах організовують і платять за екзит-поли зазвичай інформаційні агентства і телеканали. Як, скажімо, це було під час останнього опитування на президентських виборах у Польщі. Власне, і в Сполучених Штатах, де народилися опитування на виході, зацікавлені в них були насамперед ЗМІ.

В Україні традицію проводити опитування екзит-пол заклав Фонд «Демократичні ініціативи». Ми їх організували і провели вже сім.

Уперше це сталося 1998 року. Сьогодні більшість громадян України вже знає, що таке екзит-пол, і розуміє, що це опитування відбувається відразу після виходу виборців із дільниць. Та сім років тому майже ніхто й уявлення про це не мав, на знав, як функціонує цей соціологічний механізм. Я пишаюся тим, що ми причетні до розвитку розуміння цього в нашій державі.

Ідея народилася як спільна українсько-американська. Вона виникла у процесі співпраці Фонду «Демократичні ініціативи» з колегами фірми QEV-Analytics (Вашингтон) Елегією Сkochилас та Стівом Вагнером, а також Девідом Блеком.

Першими, хто відгукнувся на цю ідею, були українські журналісти. Власне, без їхньої участі і підтримки екзит-пол як засіб контролю за виборами не мав би шансів реалізуватися. Спільно з Українським медіаклубом, а саме такими відомими журналістами, як Сергій Набока, Ірина Погорелова, Світлана Рябошапка, Микола Вересень, Данило Яневський, ми запропонували зробити на базі даних екзит-полу телешоу, що стало складовою частиною кампанії зі сприяння проведенню чесних і спра-

ведливих виборів. Провівши переговори з телеканалом «Студія 1+1», ми дістали схвальну думку керівництва.

Отож, 29 березня 1998 року Фонд «Демократичні ініціативи» провів перше в історії України опитування на виході з виборчих дільниць – екзит-пол. Розробку методики опитування було здійснено спільно з фірмою QEV-Analitics. Польову роботу виконала фірма «Соціс». Було опитано 10000 виборців на чотирьохстах дільницях. Результати екзит-полу виявилися доволі близькими до результатів виборів і дали змогу назвати заздалегідь вісім партій і блоків, які подолали чотиривідсотковий бар'єр і ввійшли до парламенту.

У день і ніч виборів на «Студії 1+1» пройшло чудове шоу. Цей телеканал за рейтингом того дня передував, оскільки інші працювали у традиційному форматі, а екзит-пол був новим і свіжим. Телешоу дивилося 25% населення України. Ми представляли результати опитування з регіонів, аналізували їх, а потім надходили вже офіційні дані, які підтверджували, що ми не помилялися. Все показувалось у прямому ефірі. Я коментував підсумки, а ведучими були Сергій Набока і Данило Яневський. Хоча треба відзначити, що на той час через новизну цього заходу багато хто з глядачів ще плутав офіційні повідомлення з нашими результатами. Та коли екзит-поли стали традицією, ця проблема відпала.

Влада боїться екзит-полу?

Уже 1998 року ми відчули сумну специфіку саме українського екзит-полу. Вже тоді постали проблеми з податківцями: рахунок Фонду «Демократичні ініціативи» перед виборами було заблоковано за якоюсь суто формальною зачіпкою. Отож довелося шукати інших шляхів для фінансування. Матеріальну підтримку забезпечив Фонд «Євразія», а кошти від нього надійшли на рахунок Українського медіа-клубу, і у такий спосіб вдалося «перехитрити» податківців.

Здавалося б, екзит-пол – це тільки шоу, це тільки засіб для привернення уваги виборця. Але тодішня українська влада одразу відчула всю небезпеку опитувань на виході, адже вони демонстрували об'єктивну картину народного волевиявлення й ускладнювали фальсифікацію виборів. Саме це владі регулярно ставили в докір, хоча тривалий час не могли спіймати за руку. На Центральну виборчу комісію ми справляли психологічний тиск: позаяк соціологічні результати було вже оприлюднено, то вони мусили прискорювати роботу, а це зменшувало можливості фальсифікацій.

Потім були перший і другий тури президентських виборів 1999 року. «Демократичні ініціативи» організували екзит-поли у першому і другому турі виборів. Саму ідею і стратегію виконання проекту ми розробили спільно з фірмою QEV-Analitics. Тоді вирішили поєднати зусилля трьох найвідоміших українських соціологічних фірм. Ми вважали, що це забезпечить найвищу якість опитування, і оскільки фірми конкурують між

собою, дбають про свою репутацію – відповідно вони будуть зацікавлені в тому, щоб високо тримати планку, а також контролюватимуть одна одну.

Опитування на місцях провели спільно три українські соціологічні фірми – КМІС (Київський міжнародний інститут соціології), «Соціс», а також Центр «Соціальний моніторинг» спільно з Українським інститутом соціальних досліджень.

Нагадаю, що тоді, так би мовити, у фінал вийшли чинний на той час Президент Леонід Кучма і лідер комуністів Петро Симоненко. Результати опитування збіглися з офіційними з великою точністю, на рівні 2%. І вже відтоді деякі політики підходили до нас і дякували, що завдяки екзит-полу відбулося менше фальсифікації виборів, ніж вони передбачали. Це ще раз підтверджувало специфічність українських опитувань на виході – вони не лише привертають увагу до виборів, але й виконують контролюючу функцію, зменшують імовірність фальсифікацій.

Ось подивіться таблицю порівняння даних екзит-полу і кінцевих результатів голосування у другому турі президентських виборів 14 листопада 1999 року.

	Дані опитування екзит-полу	Дані виборів (% до всіх бюлетенів)
Л. Кучма	59,8	56,3
П. Симоненко	35,3	37,8
Проти всіх	4,9	3,4
Недійсні бюлетені	0,0	2,5
<i>Разом</i>	100,0	100,0

На президентських виборах 1999 року вдосконалилися не лише підходи до опитування, але і засоби інформування громадян, тобто робота із мас-медіа. Ми вже не стали обмежуватися одним, хай навіть дуже популярним телеканалом, а розробили спеціальну стратегію, яка охоплювала б якомога більше ЗМІ. Метою цього було не лише оперативніше, а й ширше інформування громадян про результати наших опитувань. По-перше, ми створили базу даних журналістів, які отримали від нас цю інформацію. Ми також готові були відповісти на їхні запитання письмово й усно, якби вони звернулися телефоном або електронною поштою. По-друге, я відвідав основні телеканали і розповів їм про наші плани, ми узгодили графік та формат висвітлення нашої діяльності, вислухали і врахували їхні побажання. Ми прагнули працювати так, щоб бути якнайзручнішими для телевізійників. По-третє, результати опитувань ми вирішили оприлюднювати у спеціальному прес-центрі – в інформаційному агентстві УНІАН.

Було також удосконалено методи подачі інформації – ми оприлюднювали їх у два етапи. Перший – проміжний етап, відразу по закритті виборчих дільниць. І другий – у міру готовності наших результатів. Це приблизно через дві години після закриття виборчих дільниць. Результати перевершили всі сподівання. Наша робота виявилася такою самою популярною, як і діяльність Центральної виборчої комісії, яка оприлюднювала офіційні дані.

Треба сказати, що були й незадоволені, які звинувачували соціологів у продажності, у тому, що вони працюють на якогось кандидата. З цього приводу варто навести думки кількох журналістів, котрі вели телевізійні передачі, широко використовуючи дані екзит-полів. Насамперед ось що сказав колишній ведучий телерадіокомпанії «Ера» Сергій Набока. При цьому відзначає, що його слова звучали 1999 року як пророцтво: «Щодо недавніх звинувачень на адресу соціологів, то значення екзит-полу вони аж ніяк не применшують. Бо звинувачення у продажності є реакцією певних осіб, невдоволених висновками соціологів, – але можливо, висувують звинувачення саме ті, кому не вдалося купити достатньо поважні соціологічні структури, які настільки себе поважають, що просто не продаються і обслуговують не інтереси певних груп і структур, а інтереси соціології. Саме цим і викликана гостра критика на адресу соціологічних інстанцій. І цілком можливо, що це була свого роду артпідготовка для того, щоб заперечити висновки екзит-полу. Принаймні, це можна припустити, знаючи, що окрім масових, дуже грубих порушень у період передвиборної кампанії, владні структури готові до не менш масових і не менш грубих порушень під час підрахунку голосів».

Данило Яневський, який у 1998 і 1999 роках був ведучим телеканалу «Студія 1+1»: «Екзит-пол» – один з дуже ефективних засобів тиску на тих, хто, можливо, має ілюзію, що він може змінити результати голосування на свою користь. А ті звинувачення, що їх висували на адресу соціологів деякі політики і високопосадовці, значення цього опитування аж ніяк не применшують».

Олександр Мельничук, ведучий телеканалу «Інтер»: «Щодо невдоволення соціологами з боку політиків під час передвиборної кампанії, то це цілком зрозуміло: не кожен може змиритися з тим, що цифри показують не той рейтинг, на який він сподівався. На цих виборах з'явився термін «рейтингофобія», його запровадили соціологи щодо політичних лідерів. Ми якраз 31 березня під час ефіру і спробуємо розібратися – чому політики оперували одними цифрами, а соціологи іншими. А хто з них був правий – покажуть, врешті-решт, вибори. Саме вони є індикатором правдивості як соціологів, так і політиків».

Екзит-пол-2002 – триумф українських соціологів

Екзит-пол парламентських виборів 31 березня 2002 року проводився під керівництвом Фонду «Демократичні ініціативи» у тому ж складі, що й

на президентських виборах 1999 року, — Центром «Соціс», Київським міжнародним інститутом соціології та Центром «Соціальний моніторинг».

Слід сказати, що під час виборчої кампанії деякі політики з провладного табору намагалися дискредитувати соціологію. Широкого розголосу набули слова тодішнього Голови Верховної Ради Володимира Литвина: «Вся соціологія у нас проституйована». Роздратування Литвина можна зрозуміти: очолюваний ним провладний блок «За єдину Україну!» (названа у народі «За єдУ!»), якому «поставили завдання» набрати на виборах не менше 40% голосів (щоправда, потім «контрольна цифра» була знижена до 20%) на той час набирала в соціологічних опитуваннях 5–6%. Це набагато менше, ніж опозиційна «Наша Україна», очолювана Віктором Ющенком.

У тій ситуації проведення екзит-полу було важливим з огляду на суспільне значення, оскільки побоювання фальсифікацій мало серйозні підстави — як щодо можливого зменшення голосів, набраних на виборах «Нашою Україною», так і, особливо, щодо проходження до Верховної Ради учасників руху «Україна без Кучми» — Блоку Юлії Тимошенко та Соціалістичної партії України.

Соціологи серйозно готувалися до проведення екзит-полу, аж до підготовки запасних телефонних ліній та додаткових джерел електричного струму на випадок, якщо будуть спроби зриву екзит-полу. Проте, слід сказати, опитування відбулося досить спокійно.

Результати екзит-полу засвідчили, наскільки якісно і професійно вміють працювати українські соціологи. Слід сказати, що три соціологічні фірми працювали паралельно, кожна — за загальнонаціональною вибіркою. Практично було проведено три окремі екзит-поли, кожен — за вибіркою у 6000 респондентів. І навіть за таких, невеликих як для екзит-полу вибірок, результати виявилися дуже близькими, що давало впевненість у їхній надійності. Об'єднані результати були оголошені о 20.00 в інформаційній агенції УНІАН. У невеликому приміщенні агенції зібралось надзвичайно багато народу — присутні стояли, сиділи на підлозі, було не проштовхнутися. У натовпі стояв і тодішній посол США в Україні Карлос Паскуаль, якому теж не терпілося дізнатися про результати. Оголошення про те, що перемогу здобув блок «Наша Україна», присутні зустріли бурхливими оплесками, так само як і повідомлення про проходження до Верховної Ради Соціалістичної партії та Блоку Юлії Тимошенко.

Потім багато хто з журналістів і аналітиків висловлювали думку, що саме екзит-пол попередив спокусу влади сфальшувати результати виборів.

Підрахунки Центральної виборчої комісії виявилися надзвичайно подібними до результатів екзит-полу, різниця виявилася лише щодо двох політичних сил — блоку «Наша Україна», яка, за даними ЦВК отримала на 1.39% менше, ніж в екзит-полі, і блоку «За єдину Україну!», яка отри-

мала, відповідно, на 1.4% більше. Не думаємо, що це є наслідком фальсифікацій, оскільки екзит-пол не проводився на закритих дільницях – у військових частинах, тюрмах тощо, а, як влучно зазначила соціолог Ірина Бекешкіна, «у тюрмах люди голосували буквально «за еду».

Отже, досвід 2002 року засвідчив спроможність українських соціологів проводити якісні екзит-поли, а також надійність екзит-полу як засобу контролю чесності підрахунку голосів.

Президентські вибори 2004: випробування демократії і соціології

Якщо кажуть, що вибори Президента України 2004 року стали головним випробуванням української демократії на зрілість, то так само можна сказати, що вони стали випробуванням для практики проведення екзит-полів, та й для соціологічної науки загалом. Мабуть, уперше висловлювання «соціологія – дзеркало суспільства» набуло дещо іншого значення, яке відрізняється від звичного. Екзит-пол віддзеркалював не лише суспільні настрої, а й був відображенням виборчих перегонів у тому розумінні, що вся їхня (на жаль) потворність віддзеркалилася в тих процесах, що ішли в «надрах» екзит-полу. Серед учасників екзит-полів відбувалися такі події, які за своїм драматизмом для соціології були, мабуть, тим самим, що для політики отруєння одного з кандидатів на президентство та спроби наймасовіших фальсифікацій. І в політиці, і в соціології ситуація розвивалася так, що існувала загроза як знищення демократії, так і знищення довіри до соціологічної науки. Принагідно відзначу, що така довіра для соціології – справа не одного дня. Тут репутація завойовується роками, а от втратити її можна за один день – досить лише повестися некоректно.

Треба нагадати, що перед виборами, згідно з соціологічними опитуваннями, більшість виборців не вірила, що голосування пройде чесно. Ймовірно, події в Мукачевому навесні 2004 року сприяли цьому. Нагадаю, що вибори мера Мукачєвого фактично стали репетицією президентських виборів і навіть спростували відомий цинічний принцип: важливо не як проголосують, а як порахують. Організатори довели, що важливий не так підрахунок, як оголошення результатів: тодішня влада брутально ігнорувала реальне волевиявлення людей і проголосила псевдопереможця. Саме це і переконало багатьох людей, що адміністративний ресурс і на президентських виборах діятиме так само нахабно і безчесно. Певна річ, застосування адміністративного ресурсу пов'язували з кандидатом від влади Віктором Януковичем. Це й підтвердили подальші події.

Після виборів Президента 2004 року американський політтехнолог Дік Моріс в інтерв'ю газеті «The Washigton Post» 2 січня 2005 року розповів, що він давав поради команді Віктора Ющенка і що головним внеском у перемогу була саме його порада, яка полягала в тому, щоб здійснити екзит-пол і якомога швидше оприлюднити його результати. Мені це смішно читати, оскільки ми діяли безвідносно до будь-чиїх порад і

без усіляких порад проводили екзит-пол й оприлюднювали його висновки. Мало того – ми їх не просто оприлюднили, а домовившись у ніч після другого туру з видавничим і поліграфічним центром «Такі справи», ще й надрукували масовим тиражем. Листівку з даними екзит-полу було розповсюджено серед виборців.

Перш ніж казати про, власне, екзит-пол, варто пригадати основні події минулих президентських виборів. Це важливо для ліпшого розуміння того, що відбувалося навколо екзит-полу. Ще за деякий час до виборів тодішня опозиція прогнозувала вірогідність масових фальсифікацій. Уже в першому турі голосування 31 жовтня було підтверджено правоту опозиції. Спостерігачі відзначали величезну кількість виборців, котрі голосували за відкріпними посвідченнями 31 жовтня у першому турі виборів. Кількаразове голосування за відкріпними посвідченнями стало одним з ключових методів фальсифікації. У першому турі переміг Віктор Ющенко, який, за даними ЦВК, набрав 39,90% голосів (за даними Національного екзит-полу – 44,6%). Його головний суперник Віктор Янукович дістав, за даними ЦВК, 39,26% (за даними екзит-полу – 37,8%). 21 листопада відбувся другий тур виборів, під час якого за офіційними даними нібито переміг Віктор Янукович. Тим часом було зафіксовано масові фальсифікації. Національний екзит-пол 2004 року засвідчив перевагу В.Ющенка з відривом у 11% голосів. 22 листопада Віктор Ющенко висловив недовіру ЦВК і закликав громадян на знак протесту вийти на Майдан Незалежності. Почалася Помаранчева революція. 24 листопада ЦВК оголошує Президентом України Віктора Януковича, який нібито переміг, набравши 49,46% голосів. Віктор Ющенко набрав, за даними ЦВК, 46,61%. Ці результати суттєво відрізнялися від результатів екзит-полу. 25 листопада Верховний Суд заборонив засобам масової інформації публікувати проголошені ЦВК результати виборів до завершення розгляду скарги Віктора Ющенка. 27 листопада Верховна Рада визнала результати другого туру виборів недійсними й висловила недовіру ЦВК через масові порушення законодавства. 2 грудня член ЦВК Руслан Князевич на слуханнях у Верховному Суді повідомив, що після закриття виборчих дільниць у скриньки вкинули понад мільйон бюлетенів. 3 грудня Верховний Суд визнав результати другого туру виборів недійсними, оскільки була відсутня можливість достовірно встановити результати волевиявлення виборців. Суд також визнав дії ЦВК із встановлення результатів повторного голосування з виборів Президента України неправомірними. Центральна виборча комісія призначила переголосування на 26 грудня.

Оскільки соціологія – один з головних ворогів фальсифікацій, то на цих виборах, природньо, сторони, зацікавлені у фальшуванні результатів народного волевиявлення, вели проти нас особливо жорстоку війну. Ми передбачили, що будуть спроби перешкодити нашій роботі. Разом з Яремою Бачинським, який на той час працював консультантом Фонду

«ДІ», розпочали підготовку до проведення екзит-полу ще за рік до виборів. Зокрема, багаторазово обговорювали з колегами ймовірні варіанти, до яких влада може вдатися, аби зірвати екзит-пол – це і насильство, і корупція. Проте реальність виявилася ще гіршою, ніж її уявляли.

«Архітектори» фальшування виборів відмовилися від спроб тупо закрити Фонд «Демократичні ініціативи» або заблокувати його рахунки. Вдалися до інших методів. Було зроблено спробу перетворити екзит-пол на фарс, щоб скомпрометувати саму ідею опитування як методу контролю за чесністю виборів. Відтак створили купу всляких липових фірм, які подавали потрібні засновникам результати. Особливо яскраво засвітився тут кремлівський політтехнолог, голова так званого «Фонду ефективної політики» Глеб Павловський. Хоча він і заявляв, що не займатиметься політтехнологіями, але це виявилось лукавством. Він на повен хід розгорнув в Україні діяльність, спрямовану на перемогу одного з кандидатів. З-поміж іншого вголос заявив, що проводить альтернативний до «Демократичних ініціатив» екзит-пол. Задовго до виборів я публічно запропонував Г.Павловському увійти з його фондом до Національного екзит-полу, провести взаємну перевірку методології, взаємний контроль тощо. Він відмовився.

Ми були не тільки не проти жодних альтернатив, але й за них, позаяк конкуренція підвищує якість кінцевого результату. Втім, альтернативи ці мають бути професійними. Але про професійність у даному разі аж ніяк не йшлося. Загалом екзит-полів проводилося кілька – з різними результатами. Їх або підганяли під змовника, або перекручували їхні результати. Клонування екзит-полів було спрямовано на те, щоб задурити голову виборцям і врешті сказати, що соціологи продажні і їм не можна довіряти. Павловський не лише заявляв про альтернативу, але й оголошував результати екзит-полу. Вельми красномовна деталь: він оголосив підсумки опитування лише щодо двох кандидатів на пост Президента – Януковича і Ющенка. Спроби з'ясувати, чому інші кандидати випали з поля зору підзвітних Павловському соціологів, не дали результатів. Пізніше голова «Фонду ефективної політики» оголосив, що екзит-пол нібито не відбувся – був зірваний і тому подібне. Згодом заступник директора соціологічної служби Національного інституту стратегічних досліджень Олександр Вишняк прояснив ситуацію у коментарі для Інтернет-видання «Українська правда»: «Безпосередньо опитування здійснював Фонд «Общественное мнение» (Москва) на замовлення «Фонду ефективної політики» (Москва). Польові роботи проводила UMG (Українська маркетингова група): результати 43,5% на 38% на користь Ющенка. Ось чому пан Павловський заявив, що екзит-пол зірвано. Екзит-пол був закінчений і проведений, і компанія, яка його проводила, виступила проти оприлюднення перекручених, явно сфальсифікованих прямо на прес-конференції результатів. І після цього Павловський заявив, що екзит-пол не відбувся». Мабуть, подальші коментарі зайві.

Тим часом, Фонд «Демократичні ініціативи» прагнув працювати прозоро і коректно. Він традиційно утворив Консорціум для проведення опитувань на виході. До його складу увійшли «Соціс», «Соціальний моніторинг», Центр імені Разумкова й КМІС. До вже звичних учасників, з якими ми провели екзит-поли під час попередніх виборів, додався ще Центр імені Разумкова.

Проект з проведення Національного екзит-полу'2004 співфінансували Швейцарська Дирекція з питань розвитку та співробітництва, Королівське Посольство Норвегії в Україні, Програма демократичних грантів Посольства США в Україні, Канадське агентство міжнародного розвитку, Посольство Канади в Україні, Посольство Королівства Нідерландів в Україні, Посольство Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні, Шведське агентство з питань міжнародної співпраці та розвитку Sida, Королівське Посольство Данії в Україні, Фонд Чарльза Стюарта Мотта (США), Національний фонд підтримки демократії (США), Міжнародний фонд «Відродження» і Фонд «Євразія». Особливо важливо, що першими зголосилися надати гранти представники такої країни, як Швейцарія, адже ця держава дуже суворо дотримується нейтральності і її участь була однією з гарантій неупередженості соціологів. Ми звернулися також із пропозицією виступити спонсором Національного екзит-полу до Посольства Російської Федерації, але не дістали відповіді.

Загалом Консорціум діяв на попередніх засадах і ставив собі за мету забезпечити прозорість президентських перегонів і не допустити фальсифікації результатів виборів. Перед початком роботи учасники Консорціуму підписали декларацію, яка ще раз підтвердила «правила гри», за якими ми збиралися грати: «Конкуруючи між собою як професійні організації, – було сказано в цьому документі, – ми разом з тим діємо винятково згідно з нормами етичних кодексів Соціологічної асоціації України (САУ), Світової асоціації дослідників громадської думки (WAPOR) та ESOMAR. Ми перебуваємо поза політикою, не допомагаємо жодному з кандидатів. Ми переконані в об'єктивності нашої методології. Досвід усіх чотирьох попередніх екзит-полів, що проводилися на загальнонаціональних виборах (парламентських 1998, 2002 рр. та президентських 1999 р., два тури), засвідчив збіг результатів опитування з офіційними результатами. Ми вважаємо, що проведення екзит-полу на цих президентських виборах вкрай важливе для переконання широкої громадськості у чесності підрахунків. Екзит-пол'2004 – це автентичний український проект. Він задуманий і виконується винятково вітчизняними організаціями. Фінансується екзит-пол об'єднанням донорів, до якого входить 8 посольств і 4 міжнародні фонди. Міжнародна спільнота довіряє виконавцям проекту і теж хоче бути переконаною у чесності підрахунку голосів. Ми, члени Консорціуму з проведення екзит-полу, гарантуємо, що наша робота буде чесною, об'єктивною і професійною.

Ми будемо готові надати наші результати для професійного аудиту українським і закордонним спеціалістам».

Я був у шоку від того, що сталося. Мені довелося червоніти і просити вибачення у журналістів і суспільства. Адже 31 жовтня, у день першого туру голосування на виборах Президента України, очолюваний мною Фонд «Демократичні ініціативи» мимоволі став учасником масового дезінформування щодо підсумкових результатів екзит-полу. Це відбулося під час прес-конференції в інформгентстві УНІАН, яку організувала громадська організація «Новий вибір». Як грім серед ясного неба, остаточні результати, отримані центрами «Соціс» та «Соціальний моніторинг», були різко змінені на користь Віктора Януковича (на той час, аби бути цілком політично коректними, ми казали про одного з кандидатів, не називаючи прізвища) шляхом маніпуляції даними і застосування «коефіцієнту зважування», про який не було повідомлено ані колегам-членам Консорціуму, ані керівникам проекту. Нічого не відомо про цей «коефіцієнт» і його обґрунтування й донині.

Згадаємо, як це відбувалося. О 20.00 на прес-конференції в інформгентстві УНІАН було оприлюднено проміжні дані. Усі учасники Консорціуму мали подати кожен свої дані особно. Центри «Соціс» і «Соціальний моніторинг» дали чомусь зведені результати. Вони не пояснювали причини, чому так роблять. Їхні цифри були такі: Віктор Ющенко – 41.98%, Віктор Янукович – 40.11%.

Результати за підсумками 100-відсоткового опитування, які підбилися лише після отримання усіх документів з «поля», планувалося оприлюднити о 22.00. В тому ж таки інформгентстві УНІАН. Час постійно переносився, оскільки, маючи результати КМІСу та Центру Разумкова, ми ніяк не могли діждатися опрацьованих матеріалів від центрів «Соціс» та «Соціальний моніторинг».

І раптом сталася перша подія тієї передвиборної кампанії, яка нас спершу здивувала, а пізніше – шокувала. Керівниця «Соціального моніторингу» Ольга Балакірева приблизно о 22.00 з'явилася у прямому ефірі телеканалу ICTV. Вона оголосила їхні спільні з «Соцісом» результати опитувань, згідно з якими Віктор Янукович набрав вже 42.67%, а Віктор Ющенко – 38.28%. Отже, перевага раптом виявилася на боці Віктора Януковича. Співвідношення між кандидатами змінилося на цілі 5.46% на користь іншого кандидата. Керівник «Соцісу» Микола Чурилов о 22.51 (тобто із запізненням на 51 хвилину) приніс ці цифри до офісу КМІСу організаторам екзит-полу. Їх терміново вписали у прес-реліз і оприлюднили на прес-конференції.

Невдовзі після прес-конференції, 2 листопада, відбулася зустріч учасників Консорціуму для з'ясування ситуації. Ознайомившись із надісланими від керівників центрів «Соціс» і «Соціальний моніторинг» матеріалами опитування, інші члени Консорціуму були вельми здивовані.

Адже чітких і зрозумілих пояснень такої різкої зміни даних на користь Віктора Януковича так і не було надано. Мало того, цілком логічні й аргументовані побажання донорів учасникам Консорціуму виробити єдиний метод, аби більше не відбувалося негативних інцидентів, раптом викликали емоційну заяву Ольги Балакіревої та Миколи Чурилова про те, що міжнародні донори чинять на них тиск з метою дати неправдиві результати.

Четвертого листопада аудитор, що перевіряв правомірність несподіваної зміни даних, отримав листа від фірми «Тейлор Нельсон Софрез», якою керував президент «Соцісу» Микола Чурилов. У листі було вказано на логічні причини інциденту. У ньому йшлося, зокрема, про те, що під час злиття результатів екзит-полів центрів «Соціс» та «Соціальний моніторинг» сталася помилка як технічного характеру, так і методологічного. Технічна помилка полягала в тому, що були переплутані коди областей і це спричинило неточність оцінок. Суть методологічної помилки – «Соціс» і «Соціальний моніторинг» застосували «міграційну гіпотезу», внаслідок чого значно зменшилася вага результатів західних областей України. Цей лист було узгоджено з Миколою Чуриловим.

За логікою, можна було б зітхнути з полегшенням, адже інцидент вичерпано. Отож залишалось перепросити за помилку та працювати далі. Саме це і мав намір зробити Фонд «Демократичні ініціативи» спільно з іншими учасниками Консорціуму. З цією метою було скликано прес-конференцію. Всі учасники прес-конференції підготували відповідні дані. Це зробили також і центри «Соціс» та «Соціальний моніторинг». Проте на самій прес-конференції відбувся справжній скандал, який став ласою поживою для тих журналістів, котрі особливу увагу звертають на сенсації. Ольга Балакірева, попри підготовлені нею дані, раптом виступила із заявою, про яку ніхто з її партнерів по Консорціуму ще півгодини тому не підозрював. Вона повідомила, що провела опитування громадської думки після виборів, згідно якого переміг В. Янукович. Також вона заявила, що виходить із Консорціуму. Свої дії пояснила тим, що на неї нібито чиниться шалений тиск з боку міжнародних донорів, які вимагають заздалегідь запланований результат. Микола Чурилов теж заявив про вихід з Консорціуму.

Для більшої повноти наведу уривок стенограми згаданої прес-конференції: «Ольга Балакірева: «Подивіться, будь-ласка, на ці цифри. Вас просто вводять в оману. Результати, які були оприлюднені, і результати, які є сьогодні. Я не підписуюсь під цими результатами, тому що такого шаленого тиску, як я відчувала це протягом ночі вчора і сьогодні, я ніколи не відчувала. По-перше, я хочу зробити заяву, що я виходжу з Консорціуму. Я не хочу працювати під тиском, я не хочу працювати на замовлений результат, а я вважаю, що саме так сьогодні відбувається. По-друге, метод, який був використаний – метод анонімних скрипнок, – він не є апробованим. Наші українські експерти – Н.Паніна і

А.Горбачик, які робили аудит, не порадили використовувати цей метод. Вони вважають, що його не треба використовувати». Ілько Кучерів: «Це не правда, що ви говорите».

Майже за два тижні, 14 листопада, у прямому ефірі телеканалу ICTV Ольга Балакірева визнала свою помилку, нібито зроблену під час екзит-полу першого туру президентських виборів. Щоправда, за два тижні, що минули від першого туру виборів, підконтрольні владі засоби масової інформації активно розкрутили цю тему і добряче попрацювали, аби викликати недовіру виборців до соціологічних досліджень. До того ж запізніле визнання Балакіревої не привело до примирення учасників Консорціуму. Біда полягала в тому, що автори цих «помилко», які зі скандалом вийшли із соціологічного Консорціуму, й надалі намагалися перекласти все з хворої голови на здорову. Вони не пояснили суспільству своєї дивної «помилки» в ніч виборів. Натомість намагаються дискредитувати колишніх партнерів у засобах масової інформації, розповідаючи про «шалений тиск», що чинився на них. Така поведінка керівництва Центру «Соціальний моніторинг» у черговий раз давала підстави вважати, що їхня «помилка» не була випадковою. Найімовірніше, вони стали розмінною монетою у великих політичних іграх, за якими проглядаються наміри похитнути віру в соціологічну науку.

Дії Ольги Балакіревої і Миколи Чурилова були не тільки шокowymi, але і нелогічними. Ніхто ніколи не заперечував проти того, щоб Ольга Балакірева оприлюднювала ті результати, які вона вважала за потрібне. За умов належного обґрунтування це було цілком природнім її правом. Поза тим вона заявила, що на неї тиснуть. Микола Чурилов заперечив такий тиск, однак все одно вийшов з Консорціуму. Запитується: якщо тиску не було, то який сенс оголошувати про свій вихід? У їхніх емоційних заявах не було наведено жодного конкретного доказу своєї правоти. Спершу вони погоджувалися виправляти допущену помилку і навіть підготували необхідні дані для цього; далі – несподіваний поворот на сто вісімдесят градусів – сенсаційні заяви про вихід; а ще за два тижні таки сталося визнання помилки з екрану телебачення. Все свідчить про психологічний дискомфорт Ольги Балакіревої і Миколи Чурилова і відчуття власної неправоти.

Треба додати, що на той час ми не отримали робочих матеріалів від Центру «Соціальний моніторинг», що було брутальним порушенням професійної етики, згідно з яким такі матеріали мають надаватися. Нагадаю, що опитування було повністю оплачено міжнародними донорами. Окрім того, Центр «Соціс», очолюваний М. Чуриловим, Центр «Соціальний моніторинг», очолюваний О. Балакіревою, надали нам недоброякісні послуги.

Фонд «Демократичні ініціативи» добре усвідомлював, якою недовірою до соціології може обернутися отой інцидент. Ми запевнили, що

проведемо екзит-пол у другому турі виборів об'єднаними зусиллями Київського міжнародного інституту соціології та Центру Разумкова, запросивши водночас спеціалістів з інших країн, які надавали кваліфіковану експертизу щодо методів опитування на виході і здійснили його оцінку. Ми посилили контроль за проведенням польового етапу. Запропонували всім іншим організаціям, що проводили екзит-поли, бути такими самими відкритими, оприлюднити дані про джерела їхнього фінансування, застосовувані методи опитування, вибірку і ділянки, де проводитиметься опитування, з тим, аби можна було здійснити контроль. Тільки за таких умов можна було говорити про коректне порівняння результатів.

Висловивши незгоду з нав'язаною на тоді точкою зору, буцімто «соціологія дискредитувала себе», «Демократичні ініціативи» заявили, що дискредитували себе лише певні соціологи, які злякалися власних результатів. Ми, організатори Національного екзит-полу, пообіцяли, що будемо максимально відкритими у своїй діяльності і проведемо в день другого туру екзит-пол відповідно до всіх норм професійної соціологічної науки і з дотриманням усіх правил професійної етики. Щоб дезавуювати той негативний вплив, який справили вищеповисані події, ми розуміли, що мало лише декларацій про прозорість і відкритість, потрібно було на практиці показати, що ми діємо саме на таких засадах. Фонд «Демократичні ініціативи» запросив до експертизи екзит-полу міжнародних спостерігачів. У ній як експерти взяли участь представники незалежних соціологічних фірм Польщі і Росії: компанії PBS (Сопот, Польща), Аналітичного центру Юрія Левади й Центру порівняльних і соціальних досліджень (Москва, Росія). Їх запросили з тим, аби сприяти проведенню опитування на рівні міжнародних стандартів, а також об'єктивності і прозорості дослідження.

У межах роботи Консорціуму Київський міжнародний інститут соціології та Центр Разумкова провели 21 листопада два самостійні екзит-поли за загальнонаціональною вибіркою. Вони здійснювалися за єдиною методикою — таємного анкетування. Виборець власноруч заповнював невелику анкету і вкидав її у скриньку. Отже, навіть соціолог не бачив відповідей респондента. Ми запровадили цей метод, оскільки вважали, що саме він є максимально наближеним до процедури таємного голосування, що дало змогу зробити дослідження об'єктивнішим, зменшивши побоювання виборців. Цей метод вельми поширений у різних країнах — Росії, США, Швеції, Мексиці тощо.

За нашими результатами Віктор Ющенко набрав 54% голосів, Віктор Янукович — 43% голосів. 24 листопада Центральна виборча комісія оголосила зовсім протилежні результати. Віктор Ющенко — 46,69% голосів; Віктор Янукович — 49,42% голосів. Переважна частина українського народу, уряди Канади, США та багатьох країн Європи не визнали цих результатів. Тільки російське керівництво заявило про визнання їх.

Під час переголосування другого туру виборів Президента України 26 грудня 2004 року соціологічний Консорціум також провів опитування на виході. У нижченаведеній таблиці вказано його результати.

Дані по Україні	За В. Ющенка	За В. Януковича	Проти обох	Усього
ЦВК	51.81	44.05	2.34	98.20
Екзит-полу	55.28	40.58	2.34	98.20
Різниця	-3.47	+3.47	0.00	0.00

За нашими даними, переміг Віктор Ющенко. Нарешті результати соціологічного Консорціуму збіглися з результатами ЦВК. Хоча у цифрах і були відмінності.

Треба додати, що до Фонду «Демократичні ініціативи» звернувся з депутатським запитом член команди Віктора Ющенка, народний депутат України Микола Катеринчук з проханням «надати експертний висновок щодо причин, що призвели до різниці між даними соціологічних досліджень, проведених Національним екзит-полом 2004 – Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Разумкова 21 листопада 2004 року під час другого туру голосування на виборах Президента України з даними, оприлюдненими Центральною виборчою комісією». Ми відповіли з належними обґрунтуванням, що «відмінності між даними опитування, що проводилося під час другого туру виборів Президента України і результатами виборів, оголошеними ЦВК, є такими, що не дають змогу говорити про справжнє волевиявлення громадян України».

Наскільки мені відомо, наші дані і цей висновок використовувався під час відповідних слухань Верховного Суду України як одних із аргументів на користь визнання другого туру голосування недійсним. Судячи з рішення, яке ухвалив високий Суд, наша робота мала свій вплив.

Кілька слів на завершення

Скоро наступні вибори – парламентські 2006. І знову в центрі уваги опитування громадської думки, рейтинги, а також дискусії щодо достовірності результатів опитування і довіри до соціологів. Але ситуація у цій сфері стала ще гіршою, якщо порівняти з виборами 2004 року.

Ще більше розквітає соціологічне «підрахунство» – маніпуляція результатами опитування громадської думки задля дезінформації виборців. Це називають політтехнологією. Безкарність соціологічних «підрахунщиків», які маніпулювали соціологічними даними під час попередніх виборів, створила благодатний ґрунт для їхніх послідовників. З'явилася велика армія наступників лжесоціології, дрібних бісенят, які «малюють» результати опитувань громадської думки, навіть не проводячи дослідження. А журналісти легковажно тиражують псевдорейтинги.

На перешкоді цьому могла би стати Соціологічна асоціація. Проте не стала.

Дотримання професійної етики залежить від наявності або відсутності у керівника соціологічної служби відповідних моральних характеристик. А вони великою мірою залежать від загальної атмосфери у суспільстві. Дуже добре про це сказала доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, екс-голова Комісії із професійної етики Соціологічної асоціації України Наталя Паніна: «До загальнонаціональних проблем, передусім, слід віднести дефіцит моральної регуляції поведінки людей — колишню ціннісно-нормативну систему зруйновано, а процес формування нової надто затягнувся. Стан аномії суттєво впливає і на загальний морально-психологічний дух членів суспільства (деморалізованість, відсутність упевненості в завтрашньому дні тощо), і на формування етичних регуляторів їхньої соціально-професійної поведінки за нових умов. Зміна соціальних умов призвела до руйнації засад професійної наукової діяльності».

Запобіжником соціологічного «підрахунства» має стати досягнення Україною європейських стандартів, зокрема прозорих норм професійної етики, коли соціологи і журналісти дбатимуть про свою репутацію, чітко усвідомлюватимуть, що зіпсоване реноме просто не дасть їм надалі змоги займатися професійною діяльністю.

Сподіваюся, що так і буде в недалекому майбутньому... А нині проводиться підготовка до проведення Національного екзит-полу'2006, що його здійснить Консорціум у складі Фонду «Демократичні ініціативи», Київського міжнародного інституту соціології та Центру ім. Разумкова. Хотілося б, щоб соціологічна, експертна, журналістська спільноти врахували уроки 2004 року і максимально сприяли контролю громадського суспільства за проведенням чесних, прозорих, справді демократичних виборів до Верховної Ради України. Адже ні позитивні, ані ганебні уроки історії ніколи не минають марно.

Розділ II

Екзит-пол'2004 у громадянському вимірі

ВІТАЛІЙ ДОВГИЧ

Екзит-пол і його інформаційний супровід

Пробний камінь

Шок! Так можна схарактеризувати стан мислячих людей, які судили про події в Мукачевому не лише з новинних програм підконтрольного «партії влади» телебачення, а й із прямих трансляцій сесійних засідань Верховної Ради і публікацій небагатьох опозиційних ЗМІ.

Більшості ж українців було важко розібратися, що насправді сталося 18 квітня в цьому закарпатському місті. Проте багато хто схилився до позиції заступника голови Верховної Ради Олександра Зінченка, котрий обійняв цю посаду 2002 року за квотою СДПУ(о), вотчиною якої було як Мукачево, так і все Закарпаття. Він очолював робочу групу народних депутатів України, які вже 19 квітня прибули в місто й безпосередньо на місці розмотували клубок численних конфліктів. Виступаючи в парламенті з доповіддю про підсумки цієї роботи, О. Зінченко визнав результати виборів Мукачівського міського голови сфальсифікованими.

Доказовим був і виступ члена робочої групи Анатолія Матвієнка, який у залі Верховної Ради продемонстрував таблиці, складені на основі «виправлених» і реальних протоколів. Наприклад, на дільниці № 3 за В. Балогу проголосувало 996, за Е. Нусера – 496 виборців, недійсних бюлетенів було 90, а після фальсифікації документації цифри різко змінилася на користь кандидата від влади: відповідно 96, 996 і 490.

Важливим аргументом на підтвердження того, що влада вдалася до брутальних підтасувань результатів волевиявлення мукачівців, стали дані екзит-полу. Його провели Фонд «Демократичні ініціативи», Київський міжнародний інститут соціології, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, фірми «Соціс» і «Соціальний моніторинг», які об'єдналися в консорціум, хоч офіційної угоди про його утворення не підписували. Цей проект здійснювався в тісній співпраці з Комітетом виборців України.

Характерно, що напередодні виборів, під час проведення ролінг-полу, спостерігався брутальний тиск на інтерв'юєрів. Несподівано для організаторів екзит-полу відмовилося працювати 15 місцевих інтерв'юєрів, які мотивували це побоюваннями втратити роботу. Ще 9 повернуло анкети вже під час опитування, пояснюючи своє рішення тим, що занадто багато виборців відмовлялося відповідати. Як свідчать фахівці, така поведінка інтерв'юєрів зафіксована в Україні вперше.

Організатори екзит-полу змушені були в терміновому порядку залучити до опитування інтерв'юєрів із сусідніх областей. Завдяки цьому вдалося запобігти зриву соціологічного дослідження, результати якого стали одним із вагомих доказів безпрецедентної фальсифікації волевиявлення мукачівців.

Комітет виборців України негайно оприлюднив заяву, в якій наголошується: «КВУ відповідально заявляє, що на 34 із 36 дільниць працювали представники соціологічних служб, які проводили опитування. В той же час КВУ вказує, що на окремих дільницях на інтерв'юєрів чинився тиск з боку правоохоронних органів та невідомих осіб, які перешкоджали повноцінному проведенню екзит-полу. В певний час інтерв'юєри здійснювали опитування на досить значній відстані від дільниць через згадане втручання невідомих осіб, але це відбувалося на кількох дільницях і тривало близько двох ранкових годин».

На основі аналізу зібраного під час виборів фактажу, в тому числі паралельного підрахунку голосів, КВУ зробив висновок, що «дані опитування на виході з виборчих дільниць (екзит-полу), надані його організаторами, відповідають дійсності і не відхиляються від реально-го волевиявлення на показник, більший, ніж оголошена похибка (2%). Тому КВУ вважає, що екзит-пол відображає волевиявлення мешканців Мукачєвого точніше, ніж паралельний підрахунок голосів».

Одразу ж по закінченні виборів перед суспільною думкою всієї країни постало питання питань: чи можливе перенесення щонайбруднішої технології на масштаби всієї України під час виборів Президента? Значна частина аналітиків висловлювала сумнів у спроможності влади реалізувати саме такий сценарій розвитку подій. Але немало політиків, політологів, журналістів припускало, що президентські вибори стануть найбруднішими в історії України.

Вже 26 квітня Анатолій Матвієнко опублікував статтю «Мукачєве: як це було. І як не повинно бути» в газеті «Самостійна Україна». Він не виключав, що кримінально-олігархічний режим може піти на все заради збереження влади в своїх волохатих руках.

У стислі строки Фонд «Демократичні ініціативи» підготував до друку й випустив книжку-застереження «Мукачєве-2004: екзит-пол». Це

збірник аналітичних матеріалів і документів, які детально висвітлюють організаційні та методичні засади опитування виборців на виході з дільниць і подають результати екзит-полу в порівнянні з офіційними цифрами територіальної виборчої комісії. Опитування показало, що переміг Віктор Балоба (62,40% голосів), друге місце зайняв Ернест Нусер (29,99%), решта претендентів набрала менше 1% кожен, а проти всіх висловилося 5,90% мукачівців. Рівень досяжності становив 60%, а гранична похибка – 2%.

Один із найавторитетніших авторів книжки генеральний директор КМІСу Володимир Паніотто в статті «Оцінка похибки» навів надзвичайно цікавий епізод із своєї наукової роботи над результатами екзит-полу протягом квітня-червня 2004 року. Для того, щоб переконатися в правильності методологічних та методичних засад соціологічного дослідження, український професор звернувся до своїх зарубіжних колег із проханням оцінити отримати дані. «Я поставив запитання, – пише В. Паніотто, – мережі Американської асоціації дослідників громадської думки (AAPOR – American Association of Public Opinion Research). Це комп'ютерна мережа з приблизно 700 дослідників. Вона побудована таким чином, що надіслане запитання одержують усі члени мережі». Надійшли відповіді від найрейтинговіших соціологів. М. Едельман проаналізував підсумки 1100 екзит-полів, проведених ним спільно з У. Метофським у різних штатах США протягом 1982-2000 років. Неправильно переможець був названий лише одним із цих 1100 екзит-полів – на виборах до сенату в Нью-Гемпширі: 8% похибки в оцінці різниці між кандидатами. Таким чином, міжнародний досвід показує, що великі похибки в екзит-полах трапляються дуже рідко і що вони не перевищують 10%». А Н. Ерліх погодився провести розрахунки за своєю методикою (ідеться, зокрема, про калькулятор довіри) і «визначив: імовірність того, що переміг В. Балоба, до ймовірності того, що переміг Е. Нусер, співвідноситься, як 50 до 1».

Таким чином, наголошує автор книжки, «гіпотеза про фальсифікацію виборів шляхом неправильного підрахунку голосів, виглядає найімовірнішою. Вона підкріплюється тим, що виборчі бюлетені були вкрадені в ніч після закінчення виборів – і переможцем визнали Е. Нусера. Якби дані екзит-полу були неправильними, то не мало б сенсу красти бюлетені».

Мукачівський досвід підтвердив абсолютну необхідність проведення екзит-полу в національному масштабі. Як ініціатор цього проекту Фонд «Демократичні ініціативи» інтенсифікував свої зусилля, спрямовані на залучення до його реалізації широкого кола донорів. Національний екзит-пол мав стати безпрецедентно масштабним в історії України: було заплановано опитати по всій країні на виході з виборчих дільниць 50.000 тих, хто проголосував. Це забезпечило б максимальну репрезентативність соціологічного дослідження, а отже – й ефективність громад-

ського контролю за декларованими Центральною виборчою комісією прозорістю, чесністю, об'єктивністю виборів Президента України.

Одне із застережень щодо цілком можливого застосування владою мукачівських брудних технологій у масштабах усієї країни було винесено на четверту сторінку обкладинки як анонс: «Книга Фонду «Демократичні ініціативи» присвячена непересічній події в політичному житті України – виборам Мукачівського міського голови навесні 2004 року. Вперше в історії опитувань громадської думки не лише в Україні, а й у Європі та світі дані проведеного в Мукачевому екзит-полу різьчє відрізняються від офіційних результатів виборів. За підсумками опитувань на виході з виборчих дільниць, переможець здобув 62,4% голосів, а його основний конкурент – 29,99%, проте територіальна виборча комісія визнала мером... переможеного. Це дало вітчизняним і зарубіжним експертам на науковій підставі заявити про нечувану фальсифікацію реального волевиявлення електорату. З огляду на осінні вибори Президента України тема збірника набуває надзвичайної злободенності...»

Перший дзвінок мав відлуння як у політикумі, соціологічному середовищі, мас-медіа, так і в «третьому секторі», що стали цільовою аудиторією книжки «Мукачеве-2004: екзит-пол». Принаймні, протягом літа, коли організації, які не мали досвіду проведення опитувань на виході з виборчих дільниць, почали заявляти про свої екзитпольні проекти, політологічний лексикон поповнився словосполученням «технічні екзит-поли». Воно утворилося за аналогією з уже поширеним новотвором «технічні кандидати», яким називали численних претендентів – явних аутсайдерів президентської кампанії, висунутих владою з метою розпорошення виборчих симпатій та скорочення розриву між рейтингами Віктора Ющенка і Віктора Янковича. На прес-конференціях представники Фонду «Демократичні ініціативи» не втомлювалися закликати співробітників мас-медіа контролювати хід усіх екзит-полів, у тому числі проводити журналістські розслідування. Зі свого боку, Консорціум декларував повну відкритість своєї діяльності й готовність надавати ЗМІ вичерпні дані щодо всіх її аспектів.

Об'єктив

Організація проведення екзит-полу

У день виборів мера у м. Мукачевому 18 квітня 2004 р. з 8.00 до 20.00 Консорціумом, до якого ввійшли Фонд «Демократичні ініціативи», фірми «Соціс», КМІС, «Соціальний моніторинг», Центр ім. О. Разумкова та Комітет виборців України, було проведено опитування на виході з виборчих дільниць.

ць (екзит-пол). Опитування здійснювалося в рамках діяльності Громадської коаліції «Твій вибір–2004».

На перший погляд, проект видавався досить простим для досвідчених організацій – членів Консорціуму з проведення екзит-полу, а масштаб міста – замалим для роботи п'яти організацій, кожна з яких могла б провести таке опитування в Мукачевому самостійно. Тому ми більше розглядали цей проєкт як репетицію до проведення загальнонаціонального екзит-полу в день виборів Президента.

Першим шоком було те, що 15 інтерв'юєрів фірми «Соціс», які проживають у Мукачевому, відмовилися проводити опитування. Вони пояснили свою відмову тиском з боку влади і побоюванням втратити свою основну роботу (робота інтерв'юєра – тимчасова). Ми зафіксували вперше в історії незалежної України тиск на інтерв'юєрів. Раніше під час опитувань громадської думки такого не траплялося...

Ми змушені були запросити до Мукачєвого інтерв'юєрів з інших міст, а також представників Комітету виборців України, які й провели екзит-пол (ЕП).

Для оперативної підготовки ЕП під керівництвом Фонду «Демократичні ініціативи» була створена робоча група (РГ) в складі І. Кучерева, М. Міщенко та С. Потоцької. Всі підготовлені РГ документи та рішення потім розсилалися керівникам чотирьох компаній для подальшого узгодження. Так, були розглянуті питання географії залучення інтерв'юєрських бригад, оптимального обсягу вибіркової сукупності, схеми відбору респондентів, дизайну вибірки тощо. В результаті вирішили залучити до участі в опитуванні електорату всіх виборчих дільниць міста через їхню невелику кількість – усього 36.

За тиждень до дня виборів у Мукачевому (18 квітня), після отримання більш детальної інформації щодо розташування дільниць, було прийняте рішення про виключення двох із ЕП через їхню нетиповість і малу чисельність (дві лікарні).

РГ провела розподіл дільниць між компаніями таким чином, щоб кожна компанія була в однакових умовах складності роботи. В результаті дві повинні були проводити опитування на 8 дільницях, а дві інші – на 9-ти.

Таким чином, станом на 16 квітня мали місце рішення:

- обсяг вибіркової сукупності дорівнює 1200 респондентів (похибка $\pm 3\%$);
- схема опитування передбачає опитування кожного 25-го виборця, що вийшов із дільниці;
- до опитування включені 34 дільниці;
- схема опитування передбачає початок роботи о 8.00 і закінчення – о 19.30;
- протягом дня анкети збираються трічі: з 12.00 до 13.00; з 15.00 до 16.00; з 19.00 до 19.30;
- реєстрація та аналіз відмов від участі у опитуванні;
- кожна з чотирьох дослідницьких компаній забезпечує доставку бригад

інтерв'юерів: КМІС – зі Львова, Ужгорода, Тернополя; Центр ім. О. Разумкова – з Івано-Франківська; «Соціальний моніторинг» – з Ужгорода; «Соціс» – із Львова;

- на кожній дільниці опитування проводитимуть одночасно два інтерв'юери.

У цей же період були теоретично відпрацьовані всі деталі дня виборів у контексті проведення ЕП, схеми взаємодії між членами Консорціуму та поведінки в умовах можливих перешкод.

17 квітня. День напередодні виборів. РГ прибула до Мукачєвого й розпочала підготовку до наступного дня. Першою відбулася зустріч із представниками Комітету виборців України (КВУ). Вона мала на меті обговорити методіку організації опитування, щоб представники цієї організації могли ефективно виконувати свою функцію контролю за роботою інтерв'юерів.

Після узгодження плану робіт з КВУ в плани підготовки були внесені деякі зміни щодо організації опитування, точніше – забезпечення нормальних умов його реалізації. Компанія «Соціс» запропонувала зустрітися з керівництвом силових структур міста. Очікувалося, що ця зустріч допоможе зняти можливі непорозуміння між соціологами й органами правопорядку, внести краще розуміння нашої місії та отримати певні гарантії безпеки та захисту на наступний день для всіх учасників проекту. Пропозицію було визнано доречною.

Основним завданням цього дня було відвідання максимально більшої кількості дільниць з метою знайомства з керівництвом комісій, пояснення їм умов та мети дослідження, законності його проведення з точки зору непорушення прав виборців та Закону про вибори.

На той момент усе ще уточнювалися необхідні для складання коректного дизайну вибірки статистичні дані. А саме: кількість виборців по кожній дільниці (це було необхідно знати, щоб розрахувати очікувану кількість інтерв'ю і контролювати результати роботи інтерв'юерів); число виборців, що взяли участь у минулих виборах мера міста (це було необхідно для уточнення схеми відбору та остаточного розрахунку обсягу вибіркової сукупності).

Група організаторів у складі М. Міщенка (Центр О. Разумкова), С. Потоцької («Соціс») та О. Дишлевого («Демініціативи») відвідала 21 дільницю. Побувати на всіх виявилось неможливою справою через те, що витрати часу на реалізацію поставлених завдань щодо інформування та знайомства з керівництвом дільниць виявилися значно більшими, ніж планувалося.

Часто знайомство та розмова не були легкими. Найчастіше представники дільничних комісій зауважували дослідникам, нібито це порушує права виборців і, мовляв, на це потрібний дозвіл територіальної виборчої комісії тощо. Доводилося пояснювати все в деталях, знімаючи, таким чином, напруженість і напруження.

Позитивно вплинули на встановлення контакту з комісіями факт розміщення в пресі інформації про планування ЕП та загальна освіченість членів комісії. Тому на деяких дільницях до членів РГ поставилися приязно, з розумінням нашої місії, і бесіди проходили легко. Однак були випадки, коли керівники комісій поводитись досить нечемно, відмовляючись розмовляти і не даючи можливості пояснити навіть причину візиту. Проте свою позитивну справу ці відвідування виконали. В кінці дня відбулася зустріч РГ з представниками міліції. Результатом її було отримання гарантій про надання допомоги в разі виникнення проблем і перешкод у виконанні роботи. Деякою мірою це допомогло також у вирішенні конфліктів наступного дня.

Вечір 17-го був завершений засіданням РГ, підбиттям підсумків і оцінки готовності до роботи усіх дослідницьких компаній. Отримання необхідних статистичних даних, аналіз ситуації в місті мали своїм наслідком те, що було прийняте рішення внести корективи до дизайну вибірки та методики відбору респондентів.

До відома представників кожної компанії було доведено інформацію про зміни: опитувати не кожного 25-го, а кожного 20-го, починаючи від 12-го респондента, що залишив дільницю з того моменту, як інтерв'юери розпочали роботу. Це давало дослідникам можливість вийти на вибіркочуву сукупність (розрахунково) в 1.500 респондентів (похибка становить $\pm 2.5\%$).

У процесі прийняття цього рішення РГ орієнтувалася на інформацію про те, що населення міста старше 18 років – це 62.000 респондентів, на минулих виборах мера явка становила 53 відсотки, а за даними досліджень, проведених напередодні виборів, планувало голосувати 70% електорату.

Увечері в Ужгороді, вже з урахуванням внесених змін, був проведений інструктаж бригади «Соціальний моніторинг», а бригади всіх інших компаній виїхали зі своїх міст до Мукачевого. Як стало вранці відомо, автобуси були зупинені на кордоні області й паспорти інтерв'юерів перевірені, прізвища записані. Але на той час міліцію вже повідомили про опитування і всі інтерв'юери після деякої затримки досягли міста.

18 квітня, з 6.30, ми зустріли бригади інтерв'юерів, які прибували в Мукачеве. З ними був проведений інструктаж, роздані посвідчення, методичні документи та інструментарій. Після цього автобус у супроводі місцевих водіїв доставив дослідників на дільниці. Попередні знайомства з комісіями дали змогу розпочати роботу вчасно і не затримуватись на узгодження організаційних питань.

Найважчим за весь день дослідження видався період до 12.00. Саме в цей час керівникам компаній разом з представниками КВУ постійно доводилося вирішувати конфліктні питання, що виникали на тій чи іншій дільниці. Йдеться, зокрема, про людей, які погрожували інтерв'юерам, вигукували

слова, що відлякували респондентів, котрі й так досить обережно ставилися до соціологів та прохань узяти участь у опитуванні. На деяких ділянках це були групи молодиків, що прямо погрожували інтерв'юерам.

Поступово встановився відносно робочий режим, вирішені були особливо гострі суперечки. Збирати анкети ніхто не заважав. Анкети збиралися тричі. Введення даних відбувалося оператором компанії «Соціс» в імпровізованому штабі дослідників у готелі «Стар».

О 20.00 були доставлені останні анкети з найвіддаленіших ділянок. Попередні результати опитування були оголошені на прес-конференції, яка розпочалася одразу по завершенні виборів о 20.01. Остаточні ж підсумки ми оприлюднили о 21.00.

Ілько Кучерів, Світлана Потоцька

Мукачеве-2004: екзит-пол. – К.: Дем. ініціативи, 2004.

Як запобігти соціологічній фальші?

Варто відзначити, що момент друку книжки-застереження «Мукачеве-2004: екзит-пол», про яку йшлося раніше, збігся з початком офіційного висунення кандидатів на пост Президента України. Кампанія набирала крутих обертів, але головна інтрига відкладалася до осені: починався сезон масових відпусток.

Аналіз мукачівських матеріалів стимулював роботу над плануванням у цілому й інформаційним супроводом екзит-полу зокрема, причому в загальноукраїнських масштабах (тоді він ще не називався Національним).

Було очевидно, що аналогічні опитування спробують провести й інші організації, в тому числі політтехнологічні. А це означало, що вони, по своєму врахувавши мукачівські уроки, намагатимуться заплутати як українську, так і міжнародну громадськість: мало хто здатен розібратися, які реальні, а не фіктивні компанії, на яких методичних засадах, якими фаховими силами проводять опитування. Через виплеск у ЗМІ цифрових даних, що суперечать одні одним, можна скомпрометувати українську соціологію в цілому й нейтралізувати екзит-пол як ефективний інструмент контролю за підрахунком голосів Центральною виборчою комісією.

«Демократичні ініціативи» – координатор проекту, який мав реалізуватися тим же складом, що й у Мукачевому, – дійшли однозначного висновку: необхідно надати його інформаційному компоненту першорядного значення. Покладатися на те, що ЗМІ об'єктивно висвітлюватимуть роботу Консорціуму, не було підстав, бо, за невеликим винятком, вони працювали за темниками президентської адміністрації. А ідеолога-

ми цієї дезінформаційної роботи стали російські політтехнологи. Вони започаткували маніпуляційний проект 2001 року, уклавши з СДПУ(о) угоду «під ключ» щодо забезпечення одіозній партії місця у парламенті. Її функціонери, які 2002 року взяли в свої руки керівні важелі в адміністрації Леоніда Кучми, багаторазово заперечували факт цензурування мас-медіа, а отже – зомбування громадської думки. Та 19 травня 2004 року існування темників визнав у прямому ефірі «Громадського радіо» московський піарник Марат Гельман – політтехнологічний куратор СДПУ(о), президентської адміністрації й офіційного спадкоємця Кучми Віктора Януковича.

Тож ініціатори та виконавці екзитпольного проекту не мали жодних ілюзій. Конче треба було посилити власні інформаційні ресурси. Поступово визріла концепція видання науково-популярного журналу «Громадська думка», систематичного розміщення соціологічних матеріалів на спеціальному сайті та розсилання їх на електронні адреси ЗМІ, громадських організацій, авторитетних соціологів, політологів, журналістів.

24 червня 2004 року в Інституті соціології НАН України Фонд «Демократичні ініціативи» провів дискусію за «круглим столом», присвячену міграційній проблемі. Приводом для організації цього заходу став вихід у світ збірника «Міграція. Імміграція. Еміграція». Він був підготовлений як спецвипуск часопису «Політичний портрет України» (№ 30) під назвою «Громадська думка». Передбачалося, що цей «пілот» у недалекому майбутньому, коли розпочнеться президентська кампанія, набуде продовження в журнальному форматі.

Під час дискусії цілком логічно було порушено надзвичайно актуальну проблему участі наших громадян, які працюють за кордоном, у виборах Президента України. По-перше, скільки їх? По-друге, де вони голосуватимуть? По-третє, як запобігти можливим масовим фальсифікаціям?

Учасники заходу науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи» Ірина Бекешкіна і провідний науковий співробітник Інституту соціології Ірина Прибиткова акцентували увагу присутніх на статистиці «заробітчанства». Чи то пак – на її відсутності... Адже різні офіційні джерела оперують цілком різними цифрами: одні твердять, що в пошуках роботи за кордоном опинилося 2 млн українських громадян, інші – 3 й більше мільйонів. Докторант Української академії державного управління при Президентові України Олена Малиновська в статті «Формування і розвиток міграційної політики України», надрукованій у пілотному числі «Громадської думки», пише, посилаючись на журнал «Економіка України»: «тимчасова трудова еміграція громадян України оцінюється цифрою до 5 млн».

Голова Комітету Верховної Ради в справах національних меншин і міграції Геннадій Удовенко зауважив:

– Є й інші дані – 7 мільйонів! Що ж виходить? У нас досі не зжито радянський підхід до людських доль. Для влади народ – це якась маса. Ми змушені оперувати цифрами від 2 до 7 мільйонів «заробітчани». Мільйон туди – мільйон сюди... Про яку міграційну політику можна говорити за такого підходу! А що це означає з огляду на вибори Президента? Що можна сфальсифікувати мільйон чи й більше голосів на користь кандидата від влади. Тому надзвичайно важливо зробити все можливе, щоб запобігти махінаціям із бюлетенями, особливо в Росії.

У залі було чимало журналістів, і по закінченні дискусії вони отримали можливість поставити запитання її учасникам. Одне з них стосувалося опитування виборців на виході із закордонних дільниць. Відповідь була негативною: теоретично провести екзит-пол за межами України можна, але де-факто це нереально через брак ресурсів. Залишається покладатися на активність спостерігачів, надто із середовища східної й західної української діаспори.

Об'єктив

За кого голосуватиме мільйон українців?

Українська діаспора в Сибіру величезна – понад мільйон. І значна кількість українців, попри всі складності, пов'язана зі статусом іноземця, зберігає за собою українське громадянство. А отже, їхнє ставлення до української влади, оцінка її діяльності та політичні уподобання матимуть цілком відчутні наслідки під час президентських виборів, адже закордонні українці – теж виборці. Чим же живуть українці Західного Сибіру, чого прагнуть і на що сподіваються?

Місцеві осередки Українського національного товариства почали оформлюватися в Сибіру на початку 90-х, і до 1997 року їхня діяльність забезпечувалася власним коштом. Згодом, у другій половині десятиліття, вони трансформувалися в мережу місцевих відділків Української національно-культурної автономії, функціонування якої, згідно з російським законодавством, отримує фінансову підтримку з боку місцевих структур державної влади Росії. Зокрема, на кошти, що виділяються з цією метою держадміністраціями міст, фінансується оренда приміщень.

Та підтримка місцевими держадміністраціями усіх проблем не розв'язує. Скажімо, в Тобольську, де українці складають сьому частину населення (їх 16 тисяч серед 120 тисяч мешканців міста), рішенням обласного відділу куль-

тури кілька років тому до невеличкого приміщення, яке займав Український культурний центр, «підселили» дві аналогічні структури – німецьку та російську. Навіщо в російському місті створювати Російський же культурний центр, який діє на засадах, передбачених для національних меншин, залишається невідомим не лише для нацменшин, а й для корінних росіян.

Однак здійснене «ущільнення» істотно позначилося на діяльності Центру Українського: з того часу існування недільної школи, яка в середині 90-х мала 13 штатних викладачів, як і діяльність різноманітних гуртків (вишивання, фольклорних ансамблів тощо) унеможливлене через брак площі. А національне вбрання артистів і бандури та інші музичні інструменти з того часу зберігаються в гаражі керівника Центру Олексія Федака.

З подібними проблемами стикаються відділки української автономії в інших містах Тюменської області, Ханти-Мансійського та Ямало-Ненецького автономних округів. Остання українська недільна школа в регіоні залишилася лише в Сургуті. Решта місцевих осередків – у Тюмені, Єкатеринбурзі, Ялуторовську, на Ямалі тощо змушена були переключити свої зусилля на розв'язання радше поточних побутових проблем, пов'язаних із в'їздом українців у Росію, їхнім працевлаштуванням, поверненням на Батьківщину.

Культурна діяльність, пік якої припадав на середину 90-х, нині зосередилася на проведенні святкових заходів – відзначенні ювілеїв Шевченка, Грабовського, Дня Незалежності України тощо. Щоправда, саме в цій царині осередки підтримують якнайщільніші контакти – спільно запрошують українських артистів, координують роботу з проведення святкових заходів. Із засобів масової інформації діє лише одна газета – «Голос України в Западній Сибіри», що розповсюджується за передплатою і формується з інтернет-матеріалів, які «виловлює» у світовій мережі колектив редакції. До честі наших співвітчизників слід сказати, що це – унікальна для регіону газета, оскільки не лише належна національній автономії (інші не мають власних ЗМІ), а й засновником її є не владна гілка. Видавцем усієї решти ЗМІ у Західному Сибіру є та чи інша структура, що репрезентує переважно виконавчу владу.

Жодна національна автономія регіону (а їх чимало, лише в Тобольську діють, крім уже згадуваної німецької, азербайджанська і татарська) не має ані своєї хоча б однієї телепрограми, ані радіомовлення. Надії українців на те, що їхній голос залунає в сибірському інформпросторі, пов'язані з реалізацією підписаного у 2002 році президентами України й Росії протоколу про наміри транслювати на території краю один з українських каналів (подейкують, ішлося про канал «1+1»), не справдилися.

А в інформації з Батьківщини українці відчувають величезну потребу, адже лишаються небайдужими до долі своєї країни, у критичні моменти навіть втручаючись у перебіг напружених міждержавних стосунків. Під час російської кампанії з «повернення Криму», коли гасла російської належності півострова залунали на рівні московського керівництва, українська громада Західного

Сибіру звернулася до мера Москви Юрія Лужкова з офіційною пропозицією обміняти Крим, співвідношення українців і росіян у якому приблизно таке, як і в Сибіру, на Західний Сибір. Відповідь, щоправда, не надійшла і досі.

На жаль, турбота українського керівництва про своїх співгромадян подеколи набуває дивного характеру. Слід сказати, що українська діаспора в Сибіру не отримує жодної інформаційно-пресової допомоги з України, не кажучи вже про фінансову. Натомість нещодавно на адресу національної автономії українців з Держкомітету з питань національних меншин України надійшла пропозиція допомогти грошима (і чималою сумою), але за умови письмового звернення до Держкомітету із зазначенням того, що Російська держава такої підтримки не надає. Ясна річ, що піти на обман і проміняти нормальні ділові стосунки з місцевими адміністраціями на одноразову допомогу українських чиновників, куплену ціною брехні, українська діаспора не могла.

Зрозуміло, що політичні симпатії сибірських українців до української влади безпосередньо залежать від здатності Києва розв'язувати проблеми, пов'язані з процедурою перетину українцями українсько-російського кордону та подальшого працевлаштування на території Росії. Під час минулих президентських виборів 1999 року голоси виборців сибірської діаспори розподілилися між чинною владою і опозицією в пропорції 52:48. Проведене силами самої діаспори соціологічне опитування довело, що така ж пропорція зберігається й серед етнічних українців – громадян Росії. Однак згодом, коли почалися проблеми із в'їздом-виїздом українців, наслідком яких стало введення процедури заповнення митної декларації при перетині українцями російського кордону з наступною реєстрацією (що було зроблено нібито на прохання української сторони), пропорція негайно змінилася – 35:65 на користь опозиції.

За словами керівників місцевих організацій автономії, українці в Росії і, зокрема, в Західному Сибіру підтримають того з кандидатів у президенти України, передвиборна програма якого міститиме конкретні пропозиції щодо спрощення української міграції на східному напрямку, розвитку стосунків з Росією і, особливо, зумовлюватиме преференції у справі відкриття й ведення власного бізнесу етнічними українцями, які повертаються до Батьківщини на постійне місце проживання. І, мабуть, кандидатам у президенти варто було б дослухатися до потреб величезної східної громади українців за кордоном.

Тетяна Метельова

Громадська думка. – 2004, № 2

Візуальна складова

У процесі паралельної підготовки пілотного випуску журналу «Громадська думка» і книжки «Мукачеве-2004: екзит-пол» цілком логічно постала проблема візуального супроводу проекту. Ці видання готувалися паралельно, але оформлення виконували різні дизайнери та верстальники. Тому графічні рішення були ніяк не пов'язані між собою, а треба було домогтися того, щоб аудиторія з першого погляду упізнавала інформаційну продукцію Консорціуму. Зрештою, протягом кількох місяців належало привчити читачів та особливо телеглядачів вирізняти знакову систему цього екзит-полу з-посеред його потенційних конкурентів – реальних і віртуальних.

Мова йшла, передусім, про розробку логотипу. Він повинен фігурувати на баннері, вивішуваному під час прес-конференцій та інших акцій учасників проекту, на прес-релізах, на обкладинці та шпальтах часопису «Громадська думка», на традиційній Інтернет-сторінці «Демініціатив» і спеціальному сайті. Головне, щоб логотип був виконаний у такій гамі, аби уникнути дублювання кольорів основних претендентів на президентське крісло: соціологія – поза політикою.

Цю художньо-графічну проблему розв'язала Студія авторського дизайну (САД), яка працювала, звичайно, в творчому контакті з експертами фонду. Її арт-директор Юрій Савинов запропонував логотип у вигляді трьох фігур символічних виборців – чорного, червоного і зеленого кольорів. Унизу – варіанти написів українською й англійською мовами: «Екзит-пол», «Ролінг-пол», «Громадська думка» (відповідно «Exit Poll», «Rolling Poll», «Public Opinion»). Їх можна використовувати залежно від обставин.

Отже, на обкладинці книжки мала вперше з'явитися його символіка. На початку липня книжка «Мукачеве-2004: екзит-пол» побачила світ. Назву міста, яке стало символом апробації брутальних політтехнологій тодішньою владою, Ю. Савинов вибудував по вертикалі: приголосні літери – чорним, а голосні – червоним кольорами. За його задумом, графіка передає ситуацію розколу в політикумі й суспільстві.

На стадії обговорення такого варіанту обкладинки виникло, щоправда, побоювання, що частина читачів може сприйняти його як абракадабру. Але ж це саме творилося в головах як мукачівців, так і всіх українців. Тому всі причетні до підготовки книжки схвалили художнє рішення одного з найкваліфікованіших дизайнерів країни.

Досягши попередніх домовленостей із посольством Канади в Україні щодо виділення коштів на випуск часопису «Громадська думка», Фонд «Демократичні ініціативи» наприкінці липня подав до Держтелерадіо документи на реєстрацію цього періодичного видання. 31 серпня ко-

мітет видав свідоцтво, тобто ліцензію на право випуску соціологічного журналу науково-популярного типу.

На цей момент САД адаптувала системографіку, запропоновану для візуального супроводу всього проекту, для спеціального сайту. Він дістав назву www.exitpoll.org.ua.

Паралельно Студія авторського дизайну в тісній співпраці з редакцією нового видання розробила макет його обкладинки. Автор цих рядків запропонував «змусити» фігурки з логотипу помчати до світла в кінці тунелю, на стіні якого було б «видряпано» графіті «Exit». Ідеться про першу сторінку обкладинки, а на четвертій – постать, що рухається в темряву, в невідомість. Це, крім усього, дало б змогу, верстаючи текстову частину журналу, обігрувати графічний образ виходу з тунелю, проводячи його через весь 48-сторінковий блок. На одних шпальтах його доцільно подавати фрагментарно, на інших, заключних, – повністю. В поєднанні з фотоілюстраціями і карикатурами (безперечно, з урахуванням специфіки текстів, а також графічної рубрикації їх різновидами лого проекту) це мало створити ефект ритмічності верстки.

Розробляючи модель видання, Юрій Савинов, який віддає перевагу власному терміну «системографіка», успішно реалізував задум. Можна пошкодувати лише про те, що через брак коштів довелося відмовитися від варіювання художнього оформлення обкладинки, обмежившись заміною в кожному черговому номері цифрових елементів.

Усього побачило світ 6 випусків «Громадської думки»: по два до, під час і після президентських виборів. На сторінках журналу було широко представлено результати «омнібусів», ролінгових та екзитпольних опитувань як елементів єдиного проекту. Помітними публікаціями стали коментарі, статті, інтерв'ю відомих українських і зарубіжних соціологів.

Наприкінці літа І. Кучерів презентував учасникам Консорціуму зразки виконаної Студією авторського дизайну графіки – основи візуального супроводу екзит-полу. Вони були сприйняті неоднозначно, особливо колористика. Тому Ю. Савинов спробував її скорегувати, але все-таки повернувся до попереднього варіанту – того, який незабаром упізнаватимуть мільйони глядачів, мільйони виборців.

Щоб не вдаватися в деталі, достатньо сказати, що критиків знічувала розташована в центрі композиції червона фігура з, ясна річ, найвище піднятою рукою. Мовляв, це що, натяк на перемогу кандидата-комуніста? Проте художник виходив із суто естетичних засад і вважав поєднання червоної, чорної, зеленої барв оптимальним. Що ж до уявного політичного підтексту, то серйозно говорити про лідерство Петра Симоненка не доводилося: повторити сценарій 1999 року – все одно, що верблюду продертися крізь вушко голки.

Таким чином, уже перша присвячена екзит-полу прес-конференція пройшла на фоні оперативно виготовленого баннера зі знайомою всім нам символікою. Це настільки важливо, що слід наголосити ось на чому. Її абсолютний нейтралітет виявився після першого туру, коли до краю загострилося протистояння «помаранчевих» симпатиків Віктора Ющенка і «біло-бакитних» прихильників Віктора Януковича. А присутність у логотипі екзит-полу будь-якого відтінку, близького до двох знакових кольорів, була б неодмінно витлумачена як зрима свідчення гри на користь одного з цих непримиренних таборів...

Соціо-інформаційні хвілі

У міру розгортання передвиборчої кампанії, яка обіцяла бути надзвичайно брудною, Фонд «Демократичні ініціативи» як ініціатор екзит-полу активізував зусилля щодо реалізації цього проекту, що мав стати наймасштабнішим в історії соціології України. Оскільки законодавство не сприяє залученню вітчизняних донорів до фінансування діяльності громадських організацій, гостроти набула проблема пошуку необхідних коштів. Вихід єдиний – звернення до зарубіжних грантодавців. Зрештою, Фонду вдалося досить успішно справитися з цією проблемою.

Звичайно, ніхто не міг спрогнозувати, що вибори відбудуться в три тури, – але про два соціологи, політологи, журналісти вже говорили ледве не хором. Адже регулярні опитування громадської думки членами Консорціуму показували, що розрив між Віктором Ющенком і Віктором Януковичем дійсно скорочується з місяця в місяць. Отже, довелося вишукувати додаткові ресурси на третє опитування, яке й відбулося 26 грудня, під час переголосування, призначеного Верховним Судом 3 грудня.

Таким чином, забігаючи наперед, треба сказати, що загалом на реалізацію всього національного екзит-полу'2004 було витрачено близько 300 000 доларів. На перший погляд, сума солідна. Але вона тьмяніє на тлі сотень мільйонів доларів, викинутих на реалізацію політтехнологічних проектів, у тому числі маніпулятивних.

Провладні ЗМІ доволі часто запускали в громадську думку провокацію, яку можна передати прислів'ям «Хто платить, той і замовляє музику». Мета цього політтехнологічного ходу полягала в тому, щоб посіяти тотальну недовіру до екзит-полу Консорціуму, члени якого мали винятковий досвід проведення таких опитувань, причому завжди успішних. Але ж достатньо бодай кинути оком на широко оприлюднюваний Фондом «Демократичні ініціативи» список донорів, щоб пересвідчитися: серед них – чимало держав, яких дуже й дуже важко запідозрити в тому, що вони відносять Україну до сфери своїх інтересів і впливів.

Показовий факт. Улітку серед іноземних донорів з'явилися представництва Швейцарської Конфедерації, яка не належить до грандів геополітичної гри на європейській шахівниці, а отже, не має стратегії впливу на процеси в Центральній і Східній Європі. Варто нагадати, що Швейцарія лише кілька років тому стала членом ООН, а до Євросоюзу й НАТО не входить. Тому безглуздо підозрювати її в прагненні поставити провідні українські соціологічні організації в залежне становище.

З іншого боку, занадто мало кого з тисяч журналістів, які були гвинтиками потужної пропагандистської машини Кучми–Медведчука–Януковича й задурювали голови десяткам мільйонів українських громадян, цікавила проблема фінансування різного роду фондів, центрів, інститутів Росією. Чомусь поза увагою наймасовіших ЗМІ залишалося багато аспектів, у тому числі матеріальних: функціонування в Україні, наприклад, «Російського клубу» або Фонду «Общественное мнение» підкремлівського політтехнолога Гліба Павловського...

Але собаки гавкали, а караван рухався. Тривала робота п'яти організацій, які спільно проводили екзит-пол у Мукачевому, щодо реалізації заходів за новим проектом. До традиційного «омнібусу», тобто традиційного щомісячного дослідження громадської думки України, додався ролінг-пол, або «хвильове» опитування. Ці дані систематично, починаючи з кінця серпня, надавалися в розпорядження журналістів.

26 серпня відбулася перша нарада цих організацій суто щодо організації опитування на виході з виборчих дільниць. У ній узяли участь директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів, науковий керівник «Демініціатив» Ірина Бекешкіна, президент Київського міжнародного інституту соціології Валерій Хмелько, генеральний директор КМІСу Володимир Паніотто, керівник соціологічної служби Центру економічних і соціологічних досліджень імені О. Разумкова Андрій Биченко, директор Центру «Соціс» Микола Чурилов, керівник Центру «Соціальний моніторинг» Ольга Балакірева.

Суто організаційні питання було обговорено досить швидко. Каменем спотикання стали методичні проблеми, зокрема підходів до вибірки. Зрештою, учасники наради висловили прохання до М. Чурилова підготувати письмове обґрунтування методики, в робочому порядку розглянути її з В. Паніотто, а вже потім представити погоджений документ усім іншим колегам.

Не можна не звернути увагу на те, що О. Балакірева розповіла присутнім про цікавий експеримент «Соціального моніторингу». Центр провів анонімне опитування, під час якого респонденти самі заповнювали анкету й передавали інтерв'юерам у заклеєному конверті. Соціологи з інтересом сприйняли цю інформацію, але про «скриньковий» метод, який через два з гаком місяці стане притчею во язицех, тоді ще не йшлося...

27 серпня відбулася прес-конференція, присвячена презентації нового соціологічного проекту – нечуваного для України й одного з наймасштабніших у світі від часу перших екзит-полів, проведених у 1967 та 1968 роках на губернаторських і президентських виборах у США. Вже тому на заході були присутніми журналісти багатьох ЗМІ, в тому числі підвладних телеканалів. А отже, подія стала однією з головних новин дня. Між іншим, дивно, що опозиційний 5-й канал проігнорував її, як, до речі, й більшість соціологічних прес-конференцій, організованих Фондом «Демократичні ініціативи» пізніше, протягом вересня 2004 – лютого 2005 року.

Зауважимо, що якраз до кінця серпня – початку вересня наша громадськість усе ще слабко розуміла сутність опитування виборців на виході з дільниць. Показово, що і фахівці, і журналісти тоді вживали термін «екзит-пол», як завгодно: «екзит пол», «екзіт пол», «екзот-пол», «Exit poll», «exit poll», «exit-poll» і т. п. Часто-густо подибувався навіть «екзіт пул», що цілковито заплутувало багатомільйонну аудиторію ЗМІ: «poll» означає «опитування», а «pool» – це все-таки «об'єднання», «група», «спільний фонд» тощо.

Безперечно, було б ідеально впровадити в загальноукраїнський мовний ужиток наш термін. Але знайти лаконічний відповідник важко (можливо, колись такий буде запропоновано). А тоді треба було просто нав'язати пресі одноманітну передачу його на письмі й у мовленні. Тож напередодні тієї пам'ятної прес-конференції у Фонді «Демініціативи» ми гаряче сперечалися з цього мовного питання. Поки не перемогла думка, що, вводячи в масовий обіг новий термін, треба орієнтуватися на такі рідні всім журналістам лексеми, як «мас-медіа», «прес-конференція», «прес-реліз»...

У вересні–жовтні Консорціум проводив прес-конференції значно частіше, ніж зазвичай. Це зумовлювалося тим, що він вийшов на завершальний етап проведення «хвильових» опитувань (ролінг-полу). Так, крок за кроком, Національний екзит-пол і його візуальна атрибутика ставали впізнаваними в друкованій пресі, теле- та радіоефірі, Інтернеті.

Незадовго до першого туру виборів, 13 жовтня, директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів, президент Київського міжнародного інституту соціології Валерій Хмелько, керівник соціологічної служби Центру економічних і соціологічних досліджень імені О. Разумкова Андрій Биченко, директор Центру «Соціс» Микола Чурилов, керівник Центру «Соціальний моніторинг» Ольга Балакірева формалізували свої відносини в рамках об'єднання. Вони скріпили своїми підписами угоду про утворення Консорціуму з проведення екзит-полу.

Об'єктив**Декларація Консорціуму з проведення опитування екзит-пол'2004**

м. Київ

15 жовтня 2004 р.

Ми, учасники Консорціуму з проведення опитування екзит-пол'2004, – Центр «Соціс», Київський міжнародний інститут соціології, Центр «Соціальний моніторинг», Центр ім. Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи» – об'єдналися з метою провести опитування на виході з виборчих дільниць під час виборів Президента України.

Наші головні цілі:

- сприяти проведенню чесних, відкритих і справедливих виборів
- надати широкій громадськості та журналістам оперативну інформацію про результати голосування, сприяти проведенню телешоу «Виборча ніч» усіма зацікавленими ЗМІ
- зафіксувати науковими методами волевиявлення громадян.

Конкуруючи між собою як професійні організації, ми разом з тим діємо винятково згідно з нормами етичних кодексів Соціологічної асоціації України (САУ), Світової асоціації дослідників громадської думки (WAPOR) та ESOMAR. Ми перебуваємо поза політикою, не допомагаємо жодному з кандидатів.

Ми переконані в об'єктивності нашої методології. Досвід усіх чотирьох попередніх екзит-полів, що проводилися на загальнонаціональних виборах (парламентських 1998, 2002 рр. та президентських 1999 р., два тури) засвідчив співпадіння результатів опитування з офіційними результатами. Ми вважаємо, що проведення екзит-полу на цих президентських виборах вкрай важливе для переконання широкій громадськості у чесності підрахунків.

Екзит-пол'2004 – це автентичний український проект. Він задуманий і виконується винятково вітчизняними організаціями. Фінансується екзит-пол об'єднанням донорів, до якого входить 8 посольств і 4 міжнародних фонди. Міжнародна спільнота довіряє виконавцям проекту і теж хоче бути переконаною у чесності підрахунку голосів.

Ми, члени Консорціуму з проведення екзит-полу, гарантуємо, що наша робота буде, чесною, об'єктивною і професійною. Ми будемо готові надати наші результати для професійного аудиту українським та закордонним спеціалістам.

Від Фонду «Демократичні ініціативи»	Ілько Кучерів
Від Центру «Соціс»	Микола Чурилов
Від Київського міжнародного інституту соціології	Володимир Паніотто
Від Центру «Соціальний моніторинг»	Ольга Балакірева
Від Центру ім. Разумкова	Андрій Биченко

На превеликий жаль, Консорціум у такому складі проіснував лише до 31 жовтня – першого туру виборів Президента України, про що піде мова пізніше...

Безпрецедентна листівка

Одним із найбільших успіхів інформаційної кампанії стало видання 22 листопада листівки з даними Національного екзит-полу. Вночі, після прес-конференції в УНІАНі, присвяченій оприлюдненню уточнених даних опитування на виході з виборчих дільниць, Ілько Кучерів, автор цих рядків і дизайнер Тарас Довгич підготували матеріали та комп'ютерний оригінал-макет листівки. На її першій сторінці фрмату А4 було вміщено текст із результатами опитування 30.000 виборців, а на другій – карта України з регіональними характеристиками екзит-полу. «Шапка» гласила: «Віктор Ющенко – Президент».

Фірма «Такі справи» віддрукувала листівку накладом 50 000, причому, з конспіративних мотивів, без вихідних даних. Цей тираж дуже швидко розійшовся серед учасників першого дня Помаранчевої революції. Тоді вони особливо гостро потребували фактографічної аргументації своєї правоти, своєї переконаності в тому, що влада сфальсифікувала вибори в загальноукраїнському масштабі.

У ніч на 23 листопада й протягом цього дня було надруковано 150 000 примірників листівки (вже з вихідними даними), а до четверга, 25 листопада, Майдан одержав ще 300 000.

Таким чином, Фонд «Демократичні ініціативи» розповсюдив серед учасників Помаранчевої революції півмільйона екземплярів цього інформаційного продукту. А вони ж передавали його з рук у руки і на Майдані, і в метро, і на роботі, і вдома.

За свідченнями вчених, видання листівки із суто соціологічним матеріалом – це безпрецедентний випадок, і не лише на пострадянському просторі. До того ж вражає її загальний наклад – 500 000, який може бути індикатором кількості учасників протестних акцій. Уже в перші дні Жовтогарячої революції на Майдані та Європейській площі, на ву-

лицях Хрещатику, Банковій, Грушевського і навколо справді їх було багато сотень тисяч. У певні моменти – мільйон-півтора, а не 80 тисяч, як намагався переконати телеглядачів один із ідеологів «біло-голубих», порівнюючи велелюддя епіцентру протесту з масою футбольних болільників у переповненій чаші Олімпійського стадіону.

Під час Помаранчевої революції безпосередньо в наметовому містечку на Майдані Незалежності та Хрещатику розповсюджувався журнал «Громадська думка». Це, зокрема, робив верстальник Олег Левицький, який із першого до останнього дня масових протестних акцій перебував у наметі своєї організації, відриваючись лише на певний час для підготовки комп'ютерного оригінал-макету видання. Зокрема, Фонд «Демократичні ініціативи» передав мешканцям містечка 2000 примірників № 4, який вийшов після другого туру виборів. До речі, цей випуск був проілюстрований фотографіями з Майдану та інших «гарячих» точок Помаранчевої революції.

Об'єктив

ЖОВТОГАРЧИЙ ЩОДЕННИК

22 листопада 2004 року

Понеділок

01:30

Обговорюємо з Ільком Кучеревим дані Національного екзит-полу. Він запитує:

– Як ти думаєш, чи могли б ми до ранку зробити листівку? З результатами нашого екзит-полу...

Він має на увазі ту обставину, що о 9-й годині на Майдані має розпочатися мітинг. ЦВК щось тягне жуйку, ніяк не оприлюднюючи результати обробки електронних повідомлень тервиборчкомів. А з першої прес-конференції Ківалова видно, що Януковича роблять лідером забігу.

Погоджуюся: треба людям дати в руки матерію. Цифри. Факти. Докази.

– В принципі – можна. Зараз брякну Сергію Данилову.

Дзвоню. Добре, що о цій порі президент видавничо-поліграфічного підприємства «Такі справи» на місці й бере трубку. Пояснюю йому задум:

– Треба, щоб у людей була на руках матерія. Поки закінчать паралельний підрахунок голосів – це до нових віників. А тут результати екзит-полу, де чорним по білому сказано, що Ющенко відірвався від Януковича на 11 відсотків.

- Згода.
- Коли ж нам бути в тебе? О 7-й?
- Краще о пів на восьму.
- Тоді розпорядися, щоб твої люди були готові відразу запустити оригінал-макет у виробництво.

Видзвонюю сина Тараса. Їдемо в студію. Тарас верстає двосторінкову листівку формату А4: з одного боку – загальні дані, а з другого – карта України з результатами опитування виборців у регіонах.

5:00

Готово! Вивід на папір, запис на компакт-диск – і в машину.

06:00

З посиленням на штаб Ющенка радіо повідомляє, що з 900 виборчих дільниць Донецької області, коли вже вони мали закриватися, нахабно виперли всіх спостерігачів і журналістів. А там же в опозиції – всього-на-всього 19 членів комісій... Висновок Ющенка категоричний: то ні що інше, як початок державного перевороту.

Невже це Мукачеве в масштабах усієї країни?!

07:00

У «Таких справах» нас не чекають. Ніхто нічого не знає. До Данилова додзвонитися неможливо. Єдине, що вдається зробити, – передполіграфічні процеси. Але друкувати без особистого дозволу Данилова – зась! Де він у біса, чому не дав розпорядження менеджерам і технологам, як ми домовилися?..

Ходимо туди-сюди по території підприємства. Тупцюємо на морозі. Лаємо Сергія, на чім світ стоїть. Відправляю йому повідомлення на мобілку: «Ти прос...ав початок революції!!!»

09:30

Головний керівник Мирослава Левицька пропонує зателефонувати Данилову-молодшому, в Литву, де він мешкає як політемігрант. Вислухавши мене, Сашко перепитує:

- Ну там ніяких закликів немає?
- Та які заклики! Мирослава ж усе бачить.
- Дай трубку Мирославі.

Даю. Дивлюсь: вона киває головою. Значить, Сашко дав «добро» на друк.

А скільки часу втрачено!

Поки суть та справа, Мирослава придумує ксероксний варіант і запускає два апарати. Анекдот полягає в тому, що, поки вони відклепали аж 800 примірників, уже на виході було 8 000. Друкарям я, так, щоб ніхто не чув, сказав:

– Хлопці, нам якість не потрібна. Даєш кількість!

11:30

Веземо першу партію листівок – 8 000 із 50 000. Вихідних даних на них немає: конспірація.

Підповзаємо до переповненого Майдану (ого, стільки люду я не пам'ятаю з часу студентського голодування 1990 року) по тротуару Хрещатика. Зупиняємося біля фотовітрин, навпроти гастроному. Віддаємо. Народ розмітає соціологічний продукт за хвилин 10.

11:30

Тим часом Віктор Ющенко зі сцени на Майдані, де зібралося багато тисяч «жовтогарячих», оголошує про початок ненасильницького руху спротиву «За чесні вибори!» Юлія Тимошенко закликає киян перервати мітинг і кожному до 15 години привести сюди по 3-4-5 чоловік.

Тарас надобережно виводить машину на мостову, й ми їдемо назад, по решту накладу.

А тим часом на Хрещатику з'являються намети.

12:00

Дзеленчить моя мобілка: Сергій Євтушенко з якоюсь ідеєю.

– Я дуже зайнятий, – кажу. – Ніяк із листівкою не закінчимо справи. Завезли на Майдан тільки 8 000, а треба ще забрати 42 000.

Вимикаюсь. І потрапляю під шквальний огонь. Першим на мене накидається Тарас:

– Тату, ти нічого не розумієш!

Його підтримує Ілько:

– Ти що, здурів: усе прослуховується! Ми маємо шанс не доїхати до «Таких справ»! Нам зараз можуть голови повідривати!

13:30

Говорю Данилову все, що про нього думаю. Викрикуюсь. Вигавкуюсь.

Чекаємо. Дивимося в нього в кабінеті 5-й канал. О-о-о! Опівдні мерія

Івано-Франківська висловила підтримку Ющенку й недовіру Центральній виборчій комісії.

14:15

Голова ЦВК Ківалов оголосив попередні результати виборів. Янукович – 49,42% (14.942.478 голосів), Ющенко – 46,7% (14.120.791 голос).

16:00

Після кількогодинного антракту на Майдані знову збирається кількасот тисяч киян. На цей час ми довозимо ще 42 000 листівок. Ми з Кучеревим із труднощами протискуємося до майданчика біля колони: народу – тьма. Не можемо знайти, кому передати продукцію, поки випадково не здibuємо Безсмертного. А він вважає, що треба надрукувати ще тисяч 100-150... Ну, це вже зробимо вночі, на завтра.

Віталій Довгич

Громадська думка. – 2005. № 1 (6)

Загалом, Консорціум опитав 110 000 виборців. Цей факт – унікальний для історії прикладних соціологічних досліджень не лише в Україні, а й у Європі та світі.

Українська і зарубіжна громадськість мала достатньо інформації – оперативної, з перших уст – про суть, хід і результати Національного екзит-полу. Достатньо сказати, що протягом півроку (з серпня 2004 по лютий 2005 року) Консорціум провів понад 20 прес-конференцій. Вони незмінно викликали підвищений інтерес журналістського середовища. Про це переконливо свідчить те, що на них було 6–8–10 і більше камер телеканалів – як провладних, так і опозиційних, як вітчизняних, так і зарубіжних. Інше питання, як вони інтерпретували об'єктивні соціологічні дані, – про це детально йдеться в наступному розділі книги.

АНАТОЛІЙ МАРЦИНОВСЬКИЙ

ПРИСТРАСТІ

Перші «альтернативні» дзвоники

Спекуляції довкола майбутнього опитування, нагнітання пристрастей у підконтрольних адміністрації Кучми засобах масової інформації – все це робило свою справу. У вересні-жовтні напруга довкола Національного екзит-полу'2004 зростала: наче пара, що збирається під кришкою й шукає, куди можна вийти. До того ж на початку вересня «хвильове» опитування (ролінг-пол) зафіксувало зростання розриву між Віктором Ющенком і Віктором Януковичем. Це, звісно, не могло подобатися всемогутнім владним структурам. Опоненти Консорціуму розпочали активні дії.

У першій половині вересня з'явилися перші ознаки практичного приготування до дискредитації майбутніх результатів Національного екзит-полу'2004. Щоправда, як здавалося тоді, нічого надто оригінального: ідея проведення так званого альтернативного екзит-полу була випробувана під час парламентських виборів 2002 року за участю Всеукраїнської соціологічної служби Олексія Михальченка. Того разу затія з тріском провалилася. Але, як здавалося, на рівень мислення її авторів це все одно не вплинуло і саме спекулювання «альтернативними результатами» буде головним зняряддям у боротьбі з Національним екзит-полом.

Звичайно, тоді, на початку осені, важко було припустити, що, крім альтернативних Національному екзит-полу'2004 опитувань, йому загрожують набагато підступніші комбінації, які проявлять себе безпосередньо під час виборів. Утім, ще 15 вересня на черговій прес-конференції в медіа-центрі «Кандидат» директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів заявив: «Є загроза зриву екзит-полу через насильство, і є загроза зриву через корупцію. Ми цього свідомі і теж про це думаємо». І хоча очевидно, що на той час це були теоретичні (можливо, суто інтуїтивні) припущення, час довів-таки цілковиту їхню обґрунтованість.

Та повернімося до «альтернативних» планів влади. Парадоксально, але першим про наміри провести власний екзит-пол оголосив керівник Центрального виборчого штабу кандидата Януковича Сергій Тигіпко – саме та особа, яка була неофіційним речником кампанії щодо дискреди-

тації опитування на виході з дільниць як такого і української соціології загалом. Тигіпко повідомив, що штаб готує паралельний екзит-пол у... Донецькій області («День», 7 вересня).

Доцільність цього «опитування» намагався явно незграбно розтлумачити керівник виборчого штабу провладного кандидата в Донецькій області Владислав Лук'янов: «На мою думку, нам потрібно це робити, навіть якщо ми не маємо досвіду проведення таких опитувань, тому що наші опоненти можуть застосувати цю технологію. Якщо припустити, що ми маємо одні результати моніторингу, штаби інших кандидатів – інші, то що тоді робити? Звичайно, люди можуть будь-що сказати під час опитувань на дільницях, але якась кореляція в разі різних результатів можлива» (Бі-бі-сі, 7 вересня). «Мені взагалі дивно, чому в Донецькій області... – розмірковувала в інтерв'ю «Громадському радіо» (8 вересня) науковий керівник фонду «Демократичні ініціативи» Ірина Бекешкіна. – Там же результати не викликають сумнівів у жодної сторони... В Донецькій області дуже велика перевага Януковича. І, власне, в результатах ніхто не сумнівається. Чому саме там [проводити екзит-пол], мені не зрозуміло».

Власне, ідея «донецького» екзит-полу – така, яку з професійної точки зору зрозуміти не дано було нікому. Зате стало ясно, що подібні заяви є пробною кулею, покликаною прозондувати реакцію соціологічного співтовариства або ж суспільства загалом. Незважаючи на відверту сміхотворність, мусування ідеї «донецького» екзит-полу стало першим дзвіночком від влади, який публічно підтвердив принаймні частину її намірів. Стало зрозумілим, що слід очікувати на появу нових, серйозніших «альтернативних» планів, на підтягування важкої, так би мовити, артилерії. Природньо, що згодом ніхто ніяких екзит-полів у Донецькій області не проводив – у цьому регіоні, як відомо, були задіяні зовсім інші методи досягнення потрібного результату.

А важка артилерія не забарилася. У розумінні команди Януковича–Кучми нею стали «Російський клуб» Гліба Павловського у тісній коаліції з його ж фондом «Громадська думка» («Общественное мнение»). Останній уже був помічений у маніпуляціях з екзит-полем на своїй батьківщині – на користь Кремля.

Отож сумніватися щодо справжніх мотивів залучення росіян до українського соціологічного процесу не доводилося. Водночас саме Павловський з ФГД стали відчутним каталізатором розпалювання пристрастей довкола екзит-полу та української соціології загалом. Це незабаром призвело до першої неприємної ситуації всередині Консорціуму.

Об'єктив

Щоб екзит-пол скомпрометувати, треба його «клонувати»?

Як у пушкінській казці «Про мертву царівну і сім богатирів» брехливим виявилось безневинне дзеркало, що казало правду, так для української влади «неправильними» є найшановніші у світі соціологічні методиками. У 2002 році наші соціологи отримали «комплімент» від тодішнього глави Адміністрації Президента Володимира Литвина. Доктор історичних наук, очоливши блок «За ЄдУ!», порівняв соціологію з проституцією. Нині ж проти дослідників громадської думки ополчилося оточення Віктора Януковича. Причиною – екзит-пол, тобто опитування виборців у день виборів, який 31 жовтня збираються провести п'ять найповажніших українських соціологічних служб – Київський міжнародний інститут соціології, Центр економічних і політичних досліджень імені Разумкова, центри «Соціальний моніторинг» і «Соціс» та фонд «Демократичні ініціативи». Соціологи планують опитати 50 тисяч виборців. Як відомо, проведення екзит-полів та паралельного підрахунку голосів є загальноприйнятною практикою: якщо вибори не фальсифікують, то показники таких соціопитувань і офіційні результати майже не відрізняються.

Проте Сергій Тигітко, керівник центрального штабу кандидата від влади, професійності соціологів не довіряє. «Усі ці екзит-поли є звичайнісінькою спробою вплинути на громадську свідомість», – сказав він на брифінгу, додавши, що на них, так само як на паралельний підрахунок голосів, «особливо покладаються, коли кортить поставити під сумнів результати виборів». «Саме так нещодавно відбувалося у Венесуелі, де опозиція, посилаючись саме на дані екзит-полів, називала результати референдуму про довіру президенту Уго Чавесу шахраюванням, – навіть Тигітко неспростовний приклад. – Усе це викликало масові заворушення, що спричинили людські жертви». «Цікаво, що згодом міжнародні спостерігачі підтвердили, що не мають ніяких підстав не довіряти результатам цього референдуму», – прикрився начштабу міжнародним досвідом.

Слідом за ним обізвався власне кандидат у Президенти Віктор Янукович. «Я не вірю в екзит-поли. Це нові сучасні технології, які будуть уперше в Україні випробовуватись, – сказав він і ... щирісердно викривши справжню причину «наїзду», зізнався: – Як ними маніпулювати, ми не знаємо».

Утім, соціологи до підвищеної уваги з боку влади вже звикли. За словами Ірини Бекешкіної, наукового консультанта Фонду «Демократичні ініціативи», кожен вибори в країні позначаються «війною із соціологами». Зараз їх укотре намагаються перекупити чи іншим способом розвести по різні боки барикад, щоб завадити спільній роботі у день виборів. Ба, більше, створюють маріонеткові соціологічні структури, які видають на-гора потрібний владі результат «народної думки». Так, за словами Миколи Томенка, го-

лови парламентського Комітету з питань свободи слова та інформації, нині намагаються відродити Всеукраїнську соціологічну службу, структуру, яка у 2002 році стверджувала, що блок «За ЄдУ!» набере 30 відсотків голосів виборців замість реальних 12. Окрім того, за його словами, активізувалася соцслужба «Общественное мнение», на яку часто посилаються телеканали, але яку не знають серед українських соціологів. «Очевидно, це буде гра цифр», – зауважив депутат.

Здається, Янукович погарячкував, зізнавшись, що не знає, як маніпулювати екзит-полом. Насправді його штабісти вже придумали дієвий варіант – провести кілька «кишенькових» екзит-полів з тим, щоб виборці заплуталися у різних соціологічних даних і перестали їм вірити. За словами Бекешкіної, про це вже публічно заявили Сергій Тигіпко, один із «технічних» кандидатів у президенти Ігор Душин і російський політтехнолог Гліб Павловський. «Влаштують цирк із п'яти-шести екзит-полів, дані яких будуть відрізнятися один від одного, а в результаті скажуть, що соціологи продажні», – зауважує консультант Фонду «Демініціативи». Отож, за її словами, журналістам і громадськості важливо зважати на те, ХТО САМЕ проводить соцопитування, інакше легко бути обдуреним висновками непрофесіоналів.

Посилання на венесуельський досвід вона вважає несерйозним. «Чому ми повинні орієнтуватися не на наш попередній досвід (із 1998 року ми провели вже чотири успішні екзит-поли, визнаних у світі), а на один випадок із Венесуели? – каже Ірина Бекешкіна. – Щороку в світі проводиться скільки виборів, стільки й екзит-полів, і ніяких інцидентів там не було. Якщо, звісно, ми не маємо справу з Кореєю чи Білоруссю».

Погоджуються з нею і відомі політики. Так, кандидат у Президенти від СПУ Олександр Мороз стверджує, що владі, яка не довіряє опитуванням у день голосування, не варто говорити про чесні вибори. «Якби не було екзит-полу під час минулих парламентських виборів, то СПУ не була б представлена в парламенті», – каже він, додаючи, що «влада нам давала 2,8–3,2%, а опитування показували близько 10% голосуючих». Не поділяє думку про те, що проведення екзит-полів є маніпулятивною технологією і спікер Володимир Литвин. Перевчився. Він нагадав, що на минулих парламентських виборах блок «За ЄдУ!» набрав десь 11,7 відсотка голосів, а за даними екзит-полу – 10,7. «За похибки в 1,5% говорити про маніпуляції важко», – сказав Голова Верховної Ради. Та штаб Януковича гне своєї – у провладних ЗМІ продовжує кампанію із дискредитації соціологів.

Дарина Гетьман

Україна молода. – 2004, 7 вересня

Наслідки напруги й тиску

Наприкінці вересня ФГД почав оприлюднювати результати нібито власних соціологічних опитувань, згідно з якими рейтинги Віктора Ющенка та Віктора Януковича зрівнялися, а згодом провладний кандидат і фаворит Москви вийшов уперед.

Пристрасті завирували, й картина, здавалося б, для всіх була зрозумілою: опитування, які проводили українські «Демократичні ініціативи» та «Соціс», указували на 5-відсоткову перевагу Віктора Ющенка, тоді як росіяни «тягнули» рейтинг під Януковича. Причому оприлюднення своїх цифр ФГД супроводжував надзвичайною, всупереч закону, секретністю: ані даних про виконавців опитування (а власної мережі фонд «Общественное мнение» в Україні, ясна річ, не має), ані вибірки та кількості опитаних. Саме ця непрозорість і стала згодом головною причиною скандалу – він спалахнув, коли стало відомо, що для ФГД проводив опитування... один із членів Консорціуму.

Здійнялася справжня буря... Зараз, коли все вже давно позаду, коли багато таємного стало явним і ми знаємо всіх героїв і «героїв» екзит-польної епопеї, ті непорозуміння всередині Консорціуму бачаться зовсім не так, як тоді. Навряд чи можна було позаздрити Фонду «Демократичні ініціативи», який у тій ситуації опинився в міцних лещатах важких обставин. З одного боку, саме він ніс головну відповідальність за майбутнє опитування і координацію всередині Консорціуму. З боку іншого – вся ця історія відчутно загрожувала репутації об'єднання, а за неї також відповідали «Демократичні ініціативи».

Одне слово, «Демініціативи» забили на сполох. 6 жовтня на черговій прес-конференції в МЦК директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів ще раз наголосив на тому, що турбує організаторів Національного екзит-полу'2004: «В нас немає жодних проблем із проведенням опитування у професійному і технічному плані. Ми не сумніваємося, що все буде зроблено нормально. Опитування буде проведено по всій Україні – за винятком місць позбавлення волі, військових частин, тобто закритих виборчих дільниць, і опитування не буде проводитися за кордоном. Але ми говоримо про те, що все-таки не виключений зрив опитування через насильство чи корупцію».

Цього ж дня вийшло інтерв'ю Ілька Кучерева на сайті Інституту масової інформації: «Щодо колег, то є багато питань, на які хотілося б отримати відповіді. Тут більшу роль мала б відігравати Соціологічна асоціація України. Перша моя реакція: всі дані спочатку мають проходити аудит у соціологів. Фонд «Демократичні ініціативи» збирається запропонувати колегам відкрити свої дані – як будувалися анкети, контроль, хто писав запитання тощо. Оскільки тільки така відкритість може зняти всі підозри».

Всередині Консорціуму виникла малоприємна для його учасників дискусія...

Немає сенсу детально її тут описувати. Випадок цей цікавий, насамперед, тому, що він якнайкраще засвідчив величезний тиск і напругу, які відчували всі учасники Консорціуму. Взяти хоча б заяву керівника виборчого штабу Олександра Мороза Йосипа Вінського: «Я не вірю «Демініцітивам» і їхнім рейтингам. Вони замовні і брехливі. Тому я не вірю у ті цифри, що показують за Мороза, Симоненка чи Ющенка. Можна говорити про загальний контекст цієї проблематики, але я відмовляюся посилатися на цю соціологічну службу, бо вона у попередній президентській кампанії подавала занижені рейтинги Мороза» (Pro-UA, 15 вересня).

З іншого боку, подальші події довели: коли навіть здійснена тоді «Демократичними ініціативами» тривога й була зайвою та дещо емоційною, то сама першопричина цієї тривоги – цілковите усвідомлення постійної небезпеки, під якою перебуває Національний екзит-пол'2004, – цілком природня.

Але тоді, в середині жовтня, продемонструвавши традиційну відкритість не лише щодо підготовки до екзит-полу, а й щодо власних внутрішніх проблем (чого варта лише дискусія між директором «Демініцітив» Ільком Кучеревим і президентом КМІСу Володимиром Хмельком у прямому ефірі 5-го каналу!), Консорціум вийшов із важкого становища з мінімальними, так би мовити, втратами.

Було ухвалено заяву і звернення до українського соціологічного співтовариства. У заяві Консорціум наголосив на безпідставності звинувачень на адресу його членів у фальсифікації даних чи маніпулюванні громадською думкою. Звернення ж містило запевнення у відкритості членів Консорціуму для аудиту отриманих результатів і заклик до соціологічних організацій, які мають провести екзит-пол, щодо забезпечення фаховості, прозорості цих досліджень і дотримання етичних норм соціології.

Директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів виступив із окремим коментарем до заяви Консорціуму, в якому йшлося: «Я не сумніваюся, що всі учасники Консорціуму «Екзит-пол'2004» неухильно дотримуються українських та міжнародних професійних стандартів». Так – уже менш як за два тижні – ця впевненість директора «Демініцітив» видавалася надто оптимістичною. Але все ж тоді ці кроки бачилися єдино правильними задля збереження єдності Консорціуму й проведення такого потрібного українському суспільству й міжнародному співтовариству опитування.

Подолавши цю проблему, Консорціум розпочав останні приготування. Та він був не один: паралельно й інтенсивно готувалася до екзит-

полу інша сторона. Незадовго до виборів стало остаточно відомо, що 31 жовтня відбудеться, за висловлюванням Ілька Кучерева, «свято екзит-полів».

Заклик «Демократичних ініціатив» до «альтернативних» колег про об'єднання зусиль – заради торжества самої ідеї опитування на виході з виборчих дільниць – залишився без відповіді. Та й запідозрити в ідейній чистоті два інші анонсовані екзит-поли було досить важко.

Перший із них був очікуваним – у виконанні того-таки російського фонду «Общественное мнение». 31 жовтня на прес-конференції у «Російському клубі» керівник ФГД Олександр Ослон за сталою вже для цієї фірми традицією відмовився назвати, які ж соціологічні мережі будуть задіяні безпосередньо для опитування. Він заявив навіть, що розголошення такої інформації не є обов'язковим!

Інший альтернативний екзит-пол «сплив» досить несподівано і був винятково свого, вітчизняного розливу: під егідою Українського інституту соціальних досліджень і під назвою «Український екзит-пол». Серед організаторів значилися Соціологічна асоціація України, Український центр політичного менеджменту й, невідомо навіщо, вісім університетів – майже всі зі східних та південних регіонів.

Яку роль виконувала вся ця декорація, так і залишилося загадкою. Проте загальні наміри його організаторів були цілком прозорими до 31 жовтня, а після нього стали очевидними. Голова правління УІСД Олександр Яременко заявив, що проведення «Українського екзит-полу» повинно нібито розбити монополію Фонду «Демократичні ініціативи» на опитування на виході.

Всі подальші дії «альтернативних» організаторів екзит-полу підтвердили схильність до розбивання, чи то пак руйнування. Щоправда, не міфічної монополії «Демініціатив», а самої ідеї екзит-полу як такої.

Об'єктив

Смутні роздуми перед екзит-полем, або «Підозрюються всі...»

Мені здається, що новий елемент цієї виборчої кампанії – це публічна продажність. Якщо раніше хтось чогось соромився, то зараз «технічні кандидати», огидні ролики яких крутять по телебаченню на всю країну, спокійно виступають по телебаченню.

Борці з владою на очах в усіх стають радниками цієї влади. Руйнівники всіх і вся (як Корчинский) починають руйнувати тільки опозицію. А про журналістів і говорити годі – нещодавно зустрів вираз «журналістика а ля

Піховшек» – напевно, складається певний стиль сучасної журналістики.

На цьому тлі не підозрювати соціологів було б дивно. Політики і журналісти продаються, а соціологи ні? З якої статі, чим вони краще?

І в політиків, і в журналістів, які увесь час крутяться в такому середовищі, не виникає жодних сумнівів у продажності соціологів. І публіка, якій це повідомляють, тільки-но комусь не сподобався черговий рейтинг, охоче цьому вірить.

Ризикну викликати скептичну усмішку читачів, але все ж таки це не так. Поки що не так. Не тому, що соціологи чимось кращі за інших, а тому, що існують визначені механізми, що їх обмежують.

По-перше, це професійне співтовариство. Воно є і в журналістів, і воно створює визначені норми, стандарти, уявлення про етику. Щемлива стаття Мостової в «Українській правді» і протести журналістів показують, що певний моральний тиск воно робить.

Але в соціологів професійне співтовариство, наприклад, ESOMAR (Європейське співтовариство вивчення суспільної думки і маркетингу), до якого вже ввійшло 11 українських компаній, видає довідник, що використовується закордонними замовниками для проведення тендерів, це одне з основних джерел замовлень для найбільш великих компаній.

Тому порушення норм професійного співтовариства загрожує виключенням зі співтовариства, з довідника і, відповідно, фінансовим крахом. Загроза фінансового краху дуже істотно доповнює моральний тиск професійного співтовариства.

По-друге, дотримання стандартів, сумлінність, чесність є необхідним елементом професійної репутації, замовник повинний бути упевнений, що одержує достовірну інформацію, нечесність катастрофічно знижує ринкову вартість соціолога.

Не хочу нікого скривдити, але чи будь-якому каналу або виданню потрібний чесний і принциповий журналіст, що буде мати свою точку зору? Чи підвищує чесність ринкову вартість журналіста?

По-третє, фальсифікацію даних, про яку так люблять говорити останнім часом, важко здійснити технологічно. Процес дослідження документується на кожному кроці, є анкети, щоденники. 10-20% інтерв'ю контролюються повторними відвідуваннями в кожному опитуванні.

У зборі й узагальненні інформації беруть участь десятки людей. Будь-які відхилення від розрахованих показників при публікації викличуть питання 5-6 основних менеджерів компанії – так що фальсифікація повинна бути груповою. Нарешті, вона дуже просто з'ясовується при аудиті.

Інша річ, що під вибори іноді створюються «разові» соціологічні компанії, що дають потрібні дані, іноді і не проводячи досліджень. Але я говорю не про них, а про професійні компанії.

Звичайно, це не дає стовідсоткової гарантії. Як відзначив Полохало в «Україні молодій» від 16 жовтня, про повну незалежність соціологів можна було б говорити, якби вони перебували за межами досяжності нашої податкової практики. На соціологів можна «наїхати», як на будь-який бізнес.

Але тут теж є свої особливості. Якщо Ваш бізнес – випуск телевізорів і під загрозою закриття бізнесу вас змусили перейти з однієї фракції парламенту до іншої, то на випуску телевізорів це не відіб'ється.

Для соціолога ж спроба фальсифікації даних – це ризик втрати свого бізнесу, втрата репутації так само небезпечна, як «наїзд».

У всякому разі, поки що всі перевірки «дивних» даних провідних професійних компаній жодного разу не зафіксували жодної спроби фальсифікації даних. Усі відмінності пояснювалися методологічними особливостями чи недоліками інструменту й процедури досліджень.

Цього року зіставлення даних провідних компаній (за тими самими показниками і в той же самий період часу) показали більш високу узгодженість, чим раніше.

Тим часом у цій виборчій кампанії соціологів трують, як ніколи раніше. Історія ця почалася з організації Консорціуму для проведення екзит-полу (ініціатор – Фонд «Демократичні ініціативи», учасники – «Соціс», «Соціальний моніторинг», Центр ім. Разумкова і Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), фінансування – 8 посольств і 4 фонди.

На парламентських виборах проведений майже тим же складом екзит-пол показав відхилення від даних ЦВКа менш ніж на 1.5%. Тому є надія, що він буде певною перешкодою для маніпуляцій з підрахунком голосів.

Причому опитано буде вже не 18, а 50 тисяч респондентів, що дасть можливість проконтролювати не тільки Україну в цілому, але і кожену область окремо.

КМІС і «Соціс» серед інших проектів провели опитування і щодо анкети центру, керованого Погребінським, причому анкета мала певні недоліки, але не істотні. Дані, отримані за цією анкеткою, збіглися з даними, отриманими за анкеткою «Демініціатив» через тиждень.

Директор Інституту масової інформації Таран став бити на сполох із приводу морального падіння соціологів, написав статтю з критикою анкети, повідомивши, що за її допомогою рейтинг Януковича зростає на 10%.

Але він «не помітив» переданих йому даних про збіг результатів, отриманих за допомогою цієї анкети, з результатами, отриманими за допомогою «правильної» анкети «Демініціатив».

Скликав прес-конференцію. Дав ряд інтерв'ю. Це було підхоплено цілою низкою видань, де містилися нападки на нас і на соціологію взагалі, у тому числі й обвинувачення в співробітництві з провладними структурами.

До речі, багато хто не бажає розуміти, що точні дані – це наша продукція, наш бізнес, ми не можемо їх продавати «тільки членам профспілки». Коротше кажучи, у пресі пройшла кампанія з дискредитації КМІСу, «Соцісу», Консорціуму в цілому, довіру до екзит-полу було сильно підірвано.

Консорціум виступив із заявою [див. нижче], що, однак, не одержало такого широкого розголосу, як звинувачення.

Що ж тепер? Як у детективі – підозрюються всі.

Опозиція, частина журналістів і частина населення підозрюють, що Консорціум (чи частина членів Консорціуму – КМІС і «Соціс») куплені владою. Влада підозрює, що Консорціум працює на опозицію і «дасть» вигідні їй дані.

Тому виникла ідея проведення рівнобіжних «правильних» екзит-полів. Оголошено про проведення екзит-полу Фондом «Общественное мнение» (ФОМ), близьким до адміністрації Путіна, що, звичайно ж, підозрюється в майбутній фальсифікації даних екзит-полу на користь адміністрації Кучми.

Неофіційна інформація про мотиви проведення екзит-полу ФОМом – підозри в тім, що Консорціум сфальсифікує дані екзит-полу, щоб створити платформу для проведення опозицією «каштанової» революції.

Оголошений ще один екзит-пол – «Український», який проводять Інститут соціальних досліджень із Центром політичного менеджменту і шістьма університетами і поки неоголошеним джерелом фінансування. Звичайно ж, він підозрюється у фальсифікації даних на користь влади.

Отже, усі усіх підозрюють. Ми теж не можемо залишитися осторонь від цього процесу загальних підозр, і нам залишається тільки підозрювати, що деякі журналісти – провокатори від влади, які успішно вирішили задачу підриву довіри до такої форми цивільного контролю виборів, як екзит-пол.

У неділю – екзит-пол, що вимагає зібраності і чіткості, а я пишу ці замітки і час від часу з тугою дивлюся у вікно на жовті листки...

Що б ні показали наші дані і чим би ні закінчилися вибори, нас чекають одні неприємності – з боку влади чи з боку опозиції (а, може бути, і від тих, і від інших).

Володимир Паніотто

Українська правда. – 2004, 29 жовтня

Відкриті, прозорі й до аудиту готові

Власне, сумнівів у тому, що проводитимуться альтернативні Національному екзит-полу'2004 опитування на виході з виборчих дільниць, практично не виникало ні в кого. Неважко було також припустити, що альтернативні результати можуть бути використані і просто для легі-

тимізації сфальсифікованих результатів виборів, і для «медіа-глушіння» результатів Консорціуму. Отож перед ним постало питання мінімізації наслідків «альтернативності». Інакше кажучи, слід було діяти таким чином, щоб саме майбутні результати Національного екзит-полу'2004 викликали найбільшу довіру в українського суспільства, ЗМІ, світового співтовариства.

Найперше, що запропонував у цьому відношенні Консорціум, – це максимальна прозорість своєї роботи. На самому початку роботи над Національним екзит-полом'2004 було створено спеціальний веб-сайт www.exitpoll.org.ua, який був частиною проекту і мав дві функції – інформативну й просвітницьку. Кожен бажаючий міг ознайомитися там зі списком спонсорів та фірмами, що безпосередньо проводитимуть опитування, методологією ролінг-полу, ознайомитися з тим, що таке екзит-пол і досвідом його проведення в Україні. Члени Консорціуму були завжди відкриті для засобів масової інформації, проводили регулярні прес-конференції.

Як уже згадано, ближче до виборів, коли почали вимальовуватися чіткіші обриси «альтернативності», Консорціум висунув ідею об'єднання зусиль усіх тих, хто проводитиме опитування на виході з виборчих дільниць. Заклик до колег був цілком зрозумілим: якщо вам нічого приховувати і ви керуєтеся винятково соціологічними міркуваннями, то чому б не об'єднатися й разом не зробити роботу якіснішою, такою, щоб вона цілковито заслуговувала на довіру й зняла б усі численні підозри й спекуляції?

«Екзит-пол – це український проект, задуманий українськими фірмами; українськими організаціями буде виконуватися. Ми впроваджуємо певну традицію оприлюднення даних і керуємося етичними кодексами. Ми говоримо, що наша діяльність базується на певних етичних кодексах Світової організації дослідників громадської думки і Соціологічної асоціації України, – заявив у інтерв'ю ІМІ (6 жовтня) Ілько Кучерів. – Тому ми запрошуємо Фонд «Общественное мнение», а також усі інші організації, які будуть проводити екзит-поли в Україні, приєднатися до нашого консорціуму».

«У принципі, якщо проводиться багато екзит-полів, то я не бачу тут нічого поганого, – заявив в інтерв'ю тому-таки ІМІ (28 жовтня) генеральний директор КМІСу Володимир Паніотто. – Хоча було б краще, якщо б ці екзит-поли ми координували разом. Консорціум проводить чотири екзит-поли, і я пропонував ФОМу приєднатися до нашого консорціуму, і я не бачу, чим це гірше, ніж проводити його окремо. Якщо замовників ФОМу непокоїть, чи дамо ми чесні результати, то спільна праця і взаємоперевірка дала б можливість переконатися, чи ми все робимо правильно. Ми могли б обмінюватися думками з приводу методо-

логії, щось запозичити, узгодити показники і т. д. Тому мені здається, що підкреслювання альтернативності якраз може наводити на думку про те, що ті чи інші екзит-поли чимось гірші чи кращі. Мені здається, що для об'єктивності краще було б більше координувати ці екзит-поли між собою».

Однак заклик Консорціуму до об'єднання зусиль фактично залишився без відповіді. Тому, послідовно продовжуючи свою лінію на відкритість, Консорціум висунув іншу ідею – незалежного аудиту отриманих різними організаціями результатів.

19 жовтня члени Консорціуму звернулися до соціологічного співтовариства України з офіційним зверненням: «...Враховуючи велику суспільну важливість опитування виборців у день виборів після голосування, ми, члени Консорціуму, відкриті для фахової верифікації («аудиту») отримуваних результатів зі з'ясуванням, зокрема, всіх обставин, які могли б вплинути на результати. З цією метою ми звернулися до Соціологічної асоціації України, Інституту соціології НАН України, зарубіжних соціологічних компаній. Звертаємось також до соціологічних організацій, які мають намір провести опитування екзит-пол під час цьогорічних виборів Президента України, із закликом забезпечити фаховість і прозорість цих досліджень, дотримуватися норм вітчизняного та міжнародних кодексів професійної етики (CAU, WAPOR, ESOMAR).

Ми звертаємося до Вас із пропозицією сприяти зовнішньому аудиту своїх досліджень та надавати необхідну інформацію щодо опитувань екзит-пол, які Ви проводитимете. Гадаємо, професійний контроль забезпечить більшу прозорість проведення опитувань, збільшить їхню надійність».

Не гаючи часу, Фонд «Демократичні ініціативи» знайшов і зарубіжних аудиторів – представників Центру Юрія Левади, Центру порівняльних і соціальних досліджень (Москва, Росія) і фірми PBS (Сопот, Польща). Такими чином була забезпечена присутність і західних, і російських спеціалістів. Це, з огляду на посилено мусований геополітичний контекст передвиборчої кампанії, було дуже вдалим і важливим ходом.

Згодом, під час першого, другого турів та переголосування, контроль іноземних експертів цілком довів свою виправданість. Оцінки й висновки зарубіжних фахівців мали великий резонанс у мас-медіа й зіграли свою роль у підвищенні довіри до результатів Національного екзит-полу.

Об'єктив

«Нам довелося змінити схему опитування»

До президентських виборів, а відтак до проведення небувалого в історії України опитування екзит-пол (коли члени Консорціуму соціологічних організацій опитають 50 тисяч чоловік), залишаються лічені дні. Про останні події на фронті (а інколи ситуація справді фронтова) Національного екзит-полу'2004 – інтерв'ю з Ільком Кучеревим, директором фонду «Демократичні ініціативи», який координує проект.

– Як триває підготовка до проведення Консорціумом екзит-полу, чи все йде за планом?

– Ні, не зовсім все за планом. У програмі виконання проекту сталися деякі зміни. Буквально днями постало питання про те, щоб змінити схему опитування й проводити не лише шляхом анкетування (коли інтерв'юєр записує відповіді респондента), а й шляхом власноручного заповнення респондентом так званого секретного бюлетеня – щоб той, хто проводить опитування, не знав, що відповідає респондент. Проблема виникла через те, що звідусіль надходять численні скарги від тих, хто проводить опитування громадської думки: люди перебувають під тиском і бояться говорити правду. Тобто ті, хто насправді збирається голосувати за Ющенка, можуть сказати під час опитування, що голосуватимуть за Януковича – і навпаки.

Зараз експерти працюють над методом визначення впливу такого явища на результат опитування. Попередньо говорять про відхилення розміром від 4 до 10 відсотків на користь одного з кандидатів. Отож було ухвалено рішення, що ми змінимо систему опитування: 25 тисяч респондентів буде опитано за попередньо визначеною схемою (тобто анкетуванням) і 25 тисяч – шляхом заповнення ними секретних бюлетенів. Будуть спеціальні коробки, куди люди самі кидатимуть заповнені ними анкети – тобто цілковита гарантія анонімності. Це, звичайно, дещо ускладнить опитування, але ми проведемо такий експеримент і порівняємо результат двох методів. Ми довго сперечалися щодо того, чи міняти систему, а якщо міняти, то цілком чи наполовину – зрештою, обрали останній варіант. Опитування за традиційною схемою проведуть «Соціс» і «Соціальний моніторинг», а секретними бюлетенями займуться КМІС і Центр ім. Разумкова.

– Отже, таким чином ви сподіваєтеся розв'язати проблему тиску на респондентів. А чи існує якийсь тиск на самих учасників Консорціуму?

– На рівні менеджменту прямого тиску немає. Звичайно, є психологічний тиск через кампанію в ЗМІ, через різні висловлювання політиків і журналістів: почалася така собі параноя, всі підозрюють всіх; хто, так би мовити, не з нами – той проти нас. Є два табори, і ти повинен бути або в тому, або іншому, а якщо ні, то ти ворог. І це дуже дискомфортно, тому що

опитування громадської думки проводяться не для того, щоб допомогти одному з кандидатів – принаймні, наше опитування. Тому завжди є хтось незадоволений. Ми прогнозуємо, що будуть такі і після нашого екзит-полу, адже шанси кандидатів 50 на 50, і кожен хоче отримати трошки більше. Через це й відбувається тиск з політичного й довколаполітичного середовища з боку прихильників різних кандидатів. Має місце дискусія в медіа з великою кількістю підозр щодо соціологів. Це одне. Інша проблема: з регіонів надходить інформація про те, що тиск відчувають на собі інтерв'юєри, керівники регіональних служб, що проводимуть опитування на місцях. Місцева влада, мовляв, часом каже – жодних екзит-полів. Ми зараз збираємо детальнішу інформацію про це.

– *Останнім часом проекти з проведення інших екзит-полів почали з'являтися, як гриби після дощу. Що ви про це думаєте?*

– Я так розумію, що 31 жовтня буде святом екзит-полів в Україні. Мене особисто дуже дивує, звідки беруться гроші на такі коштовні опитування в нашій дуже бідній державі! Крім нашого екзит-полу, свій збирається провести Центр соціальних досліджень під керівництвом Олександра Яременка за участю Соціологічної асоціації України та низки університетів. Також ми знаємо про плани екзит-полу у виконанні однієї американської фірми, а також про відповідні наміри російського Фонду «Общественное мнение».

– *Раніше ви звернулися до бажаючих провести інші екзит-поли з пропозицією увійти до складу Консорціуму. Чи отримали якісь відповіді?*

– Є відповідь від Олександра Яременка, але дуже парадоксальна: він каже, що треба, щоб було більше екзит-полів – мовляв, «Демократичні ініціативи» монополізувати екзитпольний процес в Україні! Тобто відповідь негативна. Я розмовляв також з Глібом Павловським про те, щоб об'єднати свої зусилля. Він сказав, що це неможливо, але ми можемо поспілкуватися з Фондом «Общественное мнение» щодо можливої верифікації результатів.

Тут важливо те, що екзит-пол має величезне суспільне значення, і потрібно дивитися, чи справді проводиться опитування, адже потім можуть виникнути великі резонанс і напруга.

У зв'язку з тим, що заплановано так багато екзит-полів і, як завжди, лунає стільки докорів щодо наших соціологів, ми ініціювали проведення міжнародного аудиту результатів опитування: тобто перевірку того, що буде проводитися нами. Звернулися ми й до інших організацій, щоб вони теж надали можливість цим іноземним фахівцям провести аудит. На наше запрошення прийдуть троє експертів з Росії, з Центру Юрія Левади, і з Польщі – з PBS, яка є однією з найвідоміших тамтешніх соціологічних організацій і має досвід проведення екзит-полів у себе. Сподіваємося що вони працюватимуть у тісній взаємодії з українськими соціологами, насамперед – із Соціологічною асоціацією України.

– Але САУ причетна до проведення іншого екзит-полу. Наскільки, за таких умов, її висновки можна буде вважати об'єктивними?

– Сподіваюся, що САУ виступить контролером усіх екзит-полів. Соціологічна асоціація України – це громадська організація, яка об'єднує різних соціологів. У ній, як і в Інституті соціології Національної Академії наук України, зібрані найкращі фахівці, тому ми хочемо ці інституції залучити до процесу аудиту. Але ми розуміємо, що їх недостатньо, адже вибори надзвичайно важливі і багато людей так чи інакше пов'язані з певними політичними силами. Тому й задіюємо закордонних фахівців, які гарантовано незаангажовані й не зацікавлені в тому, щоб підтримати того чи іншого кандидата. Отож їхня оцінка надзвичайно важлива.

– Хто, знову ж таки, з представників «дружніх» екзит-полів відгукнувся на ваш заклик щодо добровільного проходження такої перевірки?

– Наскільки мені відомо, під час прес-конференції Олександр Яременко сказав, що вони готові надати свою інформацію.

– Як довго може тривати цей аудит і чи не буде він намаганням зупинити поїзд, що вже пішов?

– Річ у тім, що ми, на відміну від багатьох політиків, не ставимося до опитування громадської думки як до однозначно політичної події. Опитування здійснюють професіонали, їх в Україні не так багато, є лише з десятків людей, здатних здійснити такий масштабний, як у нас, проєкт проведення екзит-полу. Всі вони дбають за свою репутацію. Так що, якщо така перевірка буде здійснена пізніше, вона також буде ефективною.

– Який статус матимуть висновки аудиторської комісії?

– Вони матимуть переважно внутрішньосоціологічне значення. Є комісія з питань етики Соціологічної асоціації України, де ці висновки аналізуватимуться. Вони, як і результати екзит-полу, не матимуть юридичної сили, але матимуть дуже велике значення для професійного середовища – адже йдеться про професійну репутацію тих, кого перевірятимуть. Якщо все буде зроблено добре – то чудово, якщо ж щось робитиметься для того, аби дезінформувати громадськість і вплинути на політичний процес, то цьому буде дано оцінку і це стане надбанням гласності й публічності. А професійне соціологічне середовище дуже серйозно ставиться до речей на кшталт зловживань опитуваннями громадської думки. Якщо хтось із соціологів дозволить собі взяти участь у маніпуляціях, то отримає відповідну оцінку й відповідну реакцію професійної спільноти.

– Чи надходили вже якісь пропозиції щодо участі представників вашого Консорціуму в виборчих телешоу?

– Так, надходили пропозиції з декількох телеканалів, а саме з Нового, ICTV, 5-го, а також від радіостанцій. Але ми розробляємо власну медіа-стратегію і з цього тижня почнемо її здійснювати. Ми самі звернемося до всіх те-

леканалів, під час прес-конференції повідомимо, в якому форматі ми будемо постачати інформацію і яку, повідомимо номери телефонів, щоб до нас зверталися й могли отримувати дані. Також все оперативно виставлятиметься на цей сайт: www.exitpoll.org.ua.

Ілько Кучерів

«Скриньковий» метод: правильний вибір

Незадовго до першого туру виборів у Консорціумі сталася подія, значення якої з точки зору виконання екзит-полом його контролюючої функції, переоцінити важко. Йдеться про часткову зміну методики опитування: Київський міжнародний інститут соціології й Український центр економічних та політичних досліджень ім. Разумкова вирішили провести екзит-пол методом так званого «secret ballots» – таємного анкетування.

Згадаймо ті часи. Апогей психологічного тиску на громадян: за симпатії до Віктора Ющенка звільняють з роботи, відраховують з навчання, невідомі б'ють автомобілі з помаранчевими стрічками... Тому побоювання, що заляканість населення відіб'ється і на їхній щирості у відповідях інтерв'юерам, були цілком логічними. Тим більше, що побоювання ці підкріплялися цілком конкретними соціологічними даними. А таємне анкетування передбачало, що людина сама поставить позначку перед прізвищем того, за кого проголосувала. Анкету буде вкинуто у спеціальну скриньку, і, таким чином, респонденту гарантувалася цілковита секретність його відповіді.

Втім, однастайності у потребі задіяння саме такого методу проведення опитування у Консорціумі не було. Центри «Соціальний моніторинг» та «Соціс» на зміну методики не погодилися і вирішили проводити екзит-пол шляхом традиційного інтерв'ювання.

«Я не вірю в міф про наш абсолютно заляканий народ, який, бачачи двох молодих симпатичних дівчат або жінок, або юнака з дівчиною, або двох юнаків (що буває рідко), які мають при собі бейдж інтерв'юера, посвідчення, документ декларації, підписаний усіма членами Консорціуму й інші документи, побоїться відповісти на запитання», – заявила Ольга Балакірева в інтерв'ю газеті «День» (29 жовтня).

Проте розбіжність у поглядах на доцільність чи недоцільність залучення «таємної» методики не стала яблуком розбрату всередині Консорціуму до виборів. Принаймні, жодної більш-менш гострої публічної дискусії між двома частинами об'єднання не було. Навпаки, обидві сторони акцентували увагу на позитиві: проведення екзит-полу двома методами

стане своєрідним цікавим експериментом, який і засвідчить ступінь заляканості населення або ж, навпаки, спростує тезу про це.

Досить кволою була реакція «дружніх» до Консорціуму сил та осіб. Судячи з активної атаки, яка розпочалася на метод таємного анкетування після першого туру виборів, можна припустити: перед 31 жовтня «доброзичливці» просто недооцінили важливість задіяння Консорціумом «скринькового» методу.

Забіжімо дещо вперед: під час першого туру метод таємного анкетування став єдиною альтернативою тим результатам, щодо яких є великі підозри в свідомій «грі» на користь тодішньої влади. Саме дані КМІСу та Центру ім. Разумкова підтвердили, по-перше, перемогу Віктора Ющенка, а по-друге – засвідчили розмір фальсифікації.

В експертному середовищі отримані «скриньковим» методом результати розглядалися як найнаближеніші до реальних. «Очевидне одне – показники лідерів лежать у проміжку між результатами Національного екзит-полу за анонімною та звичайною методикою, – пише в «Українській правді» (2 листопада) Максим Стріха. – Вони, як відомо, відрізняються у межах 10%, фіксуючи серйозну для сьогоdnішнього українського суспільства проблему страху, коли люди бояться говорити про свої справжні симпатії».

«...Складається враження, по-перше, що ЦВК загальмувала підрахунок голосів, щоб з допомогою «виправлених» протоколів та іншої «хімії» підтягнути результати першого туру до заявлених у трьох exit-poll'ах – лідерство Януковича з 3-4% переваги, – писав у «Телекритиці» (3 листопада) Сергій Грабовський. – По-друге, що найточнішими були дані «закритого» exit-poll'у, які найбільше корелюють із реальними результатами голосування».

Справді, на фоні майже однакових результатів на користь «єдиного» провладного кандидата, задекларованих Фондом «Громадська думка», «Українським екзит-полом» і, несподівано, «Соцісом» та «Соціальним моніторингом», результати КМІСу та Центру Разумкова не могли не виглядати як найдостовірніші, а метод таємного анкетування – як найнадійніший.

Очевидно, це зовсім не вписувалося в певні плани певних сил. Розпочалася кампанія з дискредитації, головними дійовими особами якої виступили «альтернативні» соціологи. Зокрема, директор Українського інституту соціальних досліджень Олександр Яременко заявив: «...Більше ми довіряємо даним центрів «Соціальний моніторинг» і «Соціс» – з тієї причини, що вони працювали за методикою, яка вже давала позитивні результати. Не дивно, що ці дані і наші практично збіглися... В мене з професором Хмельком (директором КМІСу) була дискусія з приводу

того, наскільки доцільно й можливо зараз використати ту методика, яку вони використали. Я не виключаю того, що вчені мають право на експеримент. Але в українському соціологічному співтоваристві не проводилася дискусія щодо цієї методики. Можливо, вона дійсно найкраща, але ми цього на сьогодні не знаємо. По-друге, ми не знайомі з зарубіжним досвідом проведення екзит-полів за такою методикою. І третє – викликає настороженість, коли за тиждень до дня виборів міняється методика і немає чітких аргументів, чому вибрано саме цю методика, а не яку-небудь іншу».

Не залишилися осторонь і керівники центрів, що відкололися від Консорціуму, – тепер вони «прозріли» і всі нібито негативи «скриньового методу» стали для них цілком очевидними.

«Неправда, що цей метод широко застосовується, – наполягала Ольга Балакірева в інтерв'ю «Телекритиці» (11 листопада). – Він застосовується на окремих територіях: у США – на рівні окремих штатів, під час локальних виборів, де, наприклад, один з кандидатів має дуже малий рівень підтримки (для виміру рівня підтримки). На національному рівні ж він не застосовувався у жодній країні. Я не всі матеріали прочитала, оскільки вони були англійською мовою, а це потребує часу. Але зміна методології відбулася за тиждень до першого туру і зовсім інші речі зараз є більш важливими. А взагалі, коли вони вважали, що цей метод є більш об'єктивним, чому про це не треба було говорити ще в липні?»

Проте, як виявилось згодом, вже було пізно. Підірвати довіру ані до зменшеного на два члени Консорціуму, ані до методу таємного анкетування не вдалося. Це було цілком доведено 21 листопада, під час другого туру голосування.

Об'єктив

«Люди бояться говорити, що голосуватимуть за Ющенка»

Провести наймасштабніший в Україні екзит-пол, тобто опитування виборців на виході з дільниць, обіцяє Консорціум, утворений найбільшими вітчизняними соціологічними службами. До Консорціуму, зокрема, ввійшли Фонд «Демократичні ініціативи», Український центр політичних і соціологічних досліджень Разумкова, Центр «Соціс», Київський міжнародний інститут соціології та Центр «Соціальний моніторинг». Про потребу, методи та особливості проведення такого масштабного екзит-полу ми поговоримо з Андрієм Биченком, керівником соціологічної служби Центру Разумкова.

Добрий вечір. Пане Андрію, скільки людей ви збираєтесь опитати в день виборів?

Андрій Биченко: Всього під час проведення цього екзит-полу буде опитано 50 тисяч громадян. По 12 із половиною тисяч кожною із компаній, які будуть проводити ці опитування. Тобто це 4 служби будуть проводити, а «Демократичні ініціативи» координують роботу, вони не проводять власного поля.

ГР: Пане Андрію, для чого потрібен такий масштабний екзит-пол, який проводять такі авторитетні соціологічні служби?

Андрій Биченко: Екзит-пол уже традиційна, демократична процедура громадського контролю, яка застосовується в різних країнах, і застосовується абсолютно нормально. Чому такий великий? Чим більша вибірка, тем менша похибка. Ми опитуємо не всіх людей, це вибіркове опитування. Звичайно, є якась похибка. Для того, щоб казати про результати по Україні, було б достатньо меншої вибірки, але нас цікавлять результати по всіх областях. А це вимагає дуже великої вибірки, бо області нерівноцінні і ми не можемо опитати в кожній області, грубо кажучи, по 500 чоловік. Потім менше буде спекуляцій щодо результатів. Адже якщо похибка плюс-мінус 3% і симпатії виборців порівну розподілені між основними кандидатами, навряд чи можемо ми собі таке дозволити.

ГР: Пане Андрію, а чи будете ви проводити екзит-пол у селах, маленьких містечках?

Андрій Биченко: Так. Опитування включає всі типи населених пунктів. По-перше, екзит-пол проводитимуть в усіх містах з населенням 20 тисяч і більше. А також у менших містах, селищах міського типу, і більше 400 сіл буде опитано. Причому села ми беремо з такою умовою, щоб вони розташовувались не ближче 10 кілометрів від райцентру. Ви ж знаєте, що та ж Пуца-Водиця – це формально село, але уклад життя і думки цих громадян... Швидше, це кияни, ніж селяни, тому села вибрані віддалені від райцентрів.

ГР: Пане Андрію, за чий рахунок будуть проводити екзит-пол? Хто буде оплачувати?

Андрій Биченко: Ми спеціально пішли на те, щоб узяти гроші з багатьох джерел. Це фонди і посольства іноземних країн в Україні – багатьох європейських країн, Сполучених Штатів. Я боюся називати, щоб не образити нікого, бо я, якщо чесно, не пам'ятаю. По-моєму, це 8 посольств і кілька фондів.

ГР: Державних коштів тут нема...

Андрій Биченко: Українських державних коштів тут нема точно. Ми нічого не виймаємо з кишень наших платників податків.

ГР: Пане Андрію, у вашого Консорціуму будуть конкуренти. Зокрема, декілька університетів, Соціологічна асоціація, Український інститут соціаль-

них досліджень та Український центр політичного менеджменту заявили про намір провести екзит-пол у день виборів президента. Чому соціологи не виступили єдиним фронтом на виборах, адже тоді було б важко говорити про чюсь заангажованість?

Андрій Биченко: Наші компанії виступили єдиним фронтом. Насправді я не вважаю це проблемою і не вважаю своїх колег конкурентами, оскільки тут навряд чи можна говорити взагалі про конкуренцію. Про конкуренцію кажуть тоді, коли це вигідно. В випадку з екзит-полом це, скоріше, наша громадянська позиція. Я точно знаю, що ще Фонд «Общественное мнение» буде проводити свій екзит-пол...

ГР: Так, це російський фонд.

Андрій Биченко: Російський Фонд «Общественное мнение». За державні російські гроші. Ще я чув про декілька екзит-полів, але наміри про проведення їх були не так добре озвучені. Тому я не знаю, чи вони відбудуться. Якщо ці люди зможуть працювати професійно, то, я думаю, чим більше екзит-полів, тим краще. Щодо Фонду «Общественное мнение» у мене є певні питання. Хто для них буде робити «поле»? Якщо для них хтось і буде робити «поле», чому вони не говорять, хто це? Безпосередньо спілкуватись із респондентами хтось буде. Однак вони не мають власної мережі інтерв'юєрів. Тобто наскільки професійно вони будуть це робити і чи будуть робити взагалі? Думаю, що будуть. Я схильний вірити всім.

ГР: Як людям відрізнити справжній екзит-пол від несправжнього? Люди залякані тим, що їхні чесні відповіді можуть використати проти них – звільнити з роботи, наприклад, дізнавшись, що людина голосувала за «не того» кандидата.

Андрій Биченко: По-перше, якщо питають прізвище чи адресу і якісь паспортні дані чи телефон, то якщо і справжній інтерв'юєр, то він виконує не зовсім властиві йому функції, оскільки, у випадку екзит-полу, ніякі особисті дані, крім статі та віку, не записуються. Ні адреса, ні телефон, ні ім'я, по-батькові. У представників нашого Консорціуму будуть відповідні бейджі з емблемою Консорціуму. Більше того, ми пішли на певний експеримент і дві фірми з чотирьох, це Київський міжнародний інститут соціології і Центр Разумкова, проведуть не просто опитування, не інтерв'ю на виході, а анонімне анкетування. Тобто респондент просто отримує анкету з прізвищами кандидатів, зробить позначку – за кого він проголосував – і, не показуючи нікому, навіть інтерв'юєру, згортає цю анкету і кидає її в коробку з такими ж анкетами інших респондентів. В даному випадку його анонімність на 100% гарантується – ніхто, навіть інтерв'юєр не зможе дізнатися, за кого він проголосував. В даному випадку, на мій погляд, боятися нема чого.

ГР: Пане Андрію, екзит-полів на дільницях буде проведено кілька. На вашу думку, чи не залякає це виборця, який виходить із дільниці і йому практично однакові питання ставить кілька людей або просить заповнити анкету?

Андрій Биченко: Я не думаю. По-перше, в рамках нашого Консорціуму ми не будемо перетинатися. Але щоб ви розуміли – ми хоча і охоплюємо всю Україну і опитуємо дуже багато людей, це загалом півтори тисячі дільниць. Це не так багато. Я точно не пам'ятаю, але їх набагато більше, і дуже мала ймовірність того, що наші дільниці будуть перетинатися з якимось іншими екзит-полом. Тобто ситуація, коли на одній дільниці будуть інтерв'юери різних компаній, дуже маловірогідна. Може бути на 1-2 дільницях в Україні – тобто це буде по одному інтерв'юеру. Я сподіваюся, що людей це не залякає, оскільки, у випадку звичайного опитування, те, що ми називаємо рейтингами, на жаль, ми зараз маємо нереальні рейтинги, а саме: результат викривлення через залякування виборців. Це було, власне, однією з причин, чому ми пішли на експеримент із картонними коробками й анонімним анкетуванням. У нас є побоювання, що люди дійсно бояться. Ми задавали питання – 22% українців кажуть, що у них є близькі, знайомі чи родичі, які точно визначилися, за кого вони будуть голосувати, але бояться казати. І на відміну від заяв, що там за одного кандидата на Сході більше бояться, за іншого на Заході, ситуація виходить така врівноважена – ні, не врівноважується. Ми питали, за кого бояться говорити, зізнаватися, і ситуація абсолютно несиметрична. Хоча є відмінності між Сходом і Заходом, але викривлення йде проти одного з кандидатів. Тобто люди бояться говорити, що вони за Ющенка будуть голосувати, причому це досить значна частина людей.

ГР: Пане Андрію, а якщо будуть сильно відрізнятися результати екзит-полів, проведених різними компаніями, що це буде означати, про що це буде свідчити?

Андрій Биченко: Тут треба розглянути два випадки. В Консорціумі працює чотири компанії. Хоча екзит-пол єдиний, ми проводимо 4 окремі екзит-поли з репрезентативними вибірками для всієї України. Їх потім можна буде об'єднати. Тобто, якщо це буде в рамках нашого Консорціуму, то тут ми подивимось – як це буде залежати від методу опитування компаній, які робили з картонними коробками, від тих, хто проводив пряме інтерв'ю. Якщо все буде нормально, то ми дамо єдиний результат. Якщо ж різні організації дадуть інший результат – який вихід? Скажімо, Консорціум запросив до аудиту нашої роботи дійсно незалежних і російських, і польських фахівців-соціологів, які дійсно знаються на екзит-полах, на їх проведенні. Якщо інші компанії погодяться на аудит, то він зможе визначити ступінь професіоналізму, ступінь нормальності проведення. Якщо ж цього не буде... Хто боїться, то той робить щось не так. Або можливі спотворення через якісь форсмажорні обставини, коли на дільницях, на яких проходить якийсь із екзит-полів, відбувається те, що виходить за рамки демократичного процесу, то тут соціологи не винні і, на жаль, це не від нас залежить.

ГР: Пане Андрію, хто раніше оприлюднить свої висновки – ваш Консорціум чи Центральна виборча комісія, яка вже, можливо, вночі почне подавати попередні результати?

Андрій Биченко: Я думаю, що наш Консорціум раніше оприлюднить. Це є метою, однією з цілей, оскільки, на відміну від виборчої комісії, ми опитаємо набагато менше людей. 50 тисяч відповідей опрацювати легше, ніж мільйонів 30 громадян.

Андрій Биченко

Громадське радіо. – 2004, 28 жовтня

Перший тур: драма, що не стала трагедією

УНІАН, 31 жовтня 2004 року, початок дев'ятої вечора. Прес-конференція з оголошення попередніх результатів Національного екзит-полу'2004. Ажіотаж небачений – до зали просто неможливо пропхнутися. Не всі можуть бачити директора «Демініціатив» Ілька Кучерева, який диктує магічні відсотки, прес-релізів не вистачає, журналісти перепитують один в одного дані. Ще кілька хвилин – і в ЗМІ полетіли повідомлення про впевнену перевагу Віктора Ющенка!

...Те, що сталося протягом наступних кількох годин, спочатку здалося жартом: «Соціс» і «Соціальний моніторинг» змінили свої дані до навпаки! Цього вечора і протягом кількох наступних днів Консорціум переживав чи то драму, чи то детективну історію. Трохи згодом, 4 листопада, те, що відбулося пізнього вечора 31 жовтня, Ілько Кучерів схарактеризував надзвичайно емоційно: «З мене зробили лоха!». Цей вислів став хітом у тих вітчизняних ЗМІ, які могли собі дозволити відверто говорити про причини грандіозного скандалу, що стався у Консорціумі й призвів до його розпаду.

Проте у більшості свідомо або силою провладних медіа найзатребуванішими виявилися кадри шоу під назвою «Розвал Консорціуму», яке сталося на тій-таки прес-конференції й головними дійовими особами якого були Ольга Балакірева та Микола Чурилов. Просто перед об'єктивами телекамер «Соціс» і «Соціальний моніторинг» вийшли з Консорціуму нібито на знак незгоди з тим, що в другому турі замовник вимагав проводити опитування лише шляхом таємного анкетування. Ольга Балакірева, щоправда, заявляла навіть про нібито вимогу певного результату. «По словам Балакиревой, она выходит из Консорциума, поскольку не хочет подвергаться давлению и работать на «заказной результат». «Я не хочу работать на один результат и по заказному методу», – сказала она. После этих слов Ольга Балакирева покинула помещение, где про-

ходила пресс-конференція», – так описував найважливіший елемент цього, здається, гарно спланованого шоу сайт «Кореспондент» (4 листопада).

Чи можна було б придумати щось краще для численних опонентів Консорціуму, для тих, хто побоювався екзит-полу як індикатора фальсифікацій? Навряд чи. Чи міг би організаторам Національного екзит-полу'2004 в найстрашнішому сні наснитися саме такий розвиток подій? Теж важко припустити.

Раптова зміна результатів, грандіозний скандал і розкол у Консорціумі, відмінність між результатами таємного опитування і трьох інших, проведених за традиційною методикою, і, згодом, відмінність усіх результатів від офіційних даних ЦВК – з точки зору ґрунту для дискредитації екзит-полу гірше придумати справді було неможливо. Противники Консорціуму задоволено потирали руки, прихильники були добряче збентежені, організатори перебували в легкому або ж і в досить важкому шоці. Після величезного ажіотажу і величезних надій, після реакції на оголошення перших результатів і невимовного подиву від різкої зміни їх за кілька годин – до театрального розпаду Консорціуму просто на прес-конференції: видовище, як-то кажуть, не для слабконервових.

Здавалося б, влада досягла того, чого хотіла. Вже 1 листопада керівник штабу Януковича Сергій Тігіпко у програмі «Саме той» на УТ-1 заявив: «Я вважаю, що повний провал. Той, хто був на дільницях і реально спостерігав, як робився exit-roll, опитувалися люди, як їх запрошували... Тут потрібно багато працювати... Не витримали чистоти експерименту. Екзит-пол був заполітизованим. Це найстрашніше. Мені здається, на сьогоднішній день орієнтуватися на екзит-пол неможливо».

«Після того, як було оголошено результати Консорціуму, я не вважаю, що Консорціум ще існує. Вийшло два зовсім різні об'єднання, два абсолютно різні дослідження. І більше ми довіряємо даним центрів «Соціальний моніторинг» і «Соціс» – з тієї причини, що вони працювали за методикою, яка вже давала позитивні результати. Не дивно, що ці дані і наші практично збіглися», – заявив директор Українського інституту соціальних досліджень Олександр Яременко («День», 2 листопада).

Голова Верховної Ради Володимир Литвин, який загалом цілком позитивно ставився до екзит-полу і діяльності Консорціуму, також зазначив: великі розбіжності нівелювали самі дані екзит-полу. Газета «Поступ» (1 листопада) у статті «Дискредитований екзит-пол» писала, що, врешті, команда Віктора Януковича таки навчилася, як маніпулювати екзит-полом, «а самі результати дослідження виявилися знівельованими та стали не більше ніж однією з течій у загальному потоці цифр та відсотків...»

А офіційний спостерігач міжнародної організації «Інститут країн Східної Європи і СНД» Еліезер Фельдман заявив: «Дуже здивував емоційний факт, який має змусити і законодавців України, й електоральну громаду України, і ЗМІ подумати: щось недобре в самій ситуації навколо виборів. Україна – перша країна в світі, і із цього приводу її сміливо можна внести до «Книги рекордів Гіннеса», де не змогли адекватно провести опитування на виході з виборчих дільниць».

Очевидно, багатьом тоді могло здатися, що сама ідея проведення під час наступного, другого туру справді чесного, незаангажованого екзит-полу сумно дотліває на згайрищі владної антисоціологічної інквізиції. Але, на щастя, це були перші емоції і така розгубленість тривала недовго. Офіційне оголошення результатів ЦВК, яка змушена була таки присудити перемогу Віктору Ющенку, стало ще одним підтвердженням достовірності результатів КМІС і Центру ім. Разумкова – результатів, отриманих шляхом таємного анкетування.

Дедалі яснішими ставали причини поведінки «Соцісу» і «Соціально-го моніторингу». Драма, яку наступного після виборів дня переживав Консорціуму, не стала, на щастя, трагедією. Консорціум розпочав активну підготовку до другого туру.

Об'єктив

Екзит-пол: ходіння по муках

Джордж Оруелл помилився, назвавши свою знамениту антиутопію «1984». Цю книжку потрібно було назвати «2004». З кожним днем Україна дедалі більше скидається на фантастично перевернутий оруеллівський світ, де на чорне кажуть біле, а на біле – чорне, де неправду видають за чисту правду, а правду замашують огидним брудом, де найкращі ідеї доводять до абсурду, а найдемократичніші процедури перетворюють на фарс.

Саме у фарс останні кілька тижнів намагаються перетворити проведення в Україні екзит-полу, щоб скомпрометувати саму ідею опитування виборців на виході з виборчих дільниць і відтак не дати суспільству можливості оцінити реальний масштаб допущених владою підтасувань.

В умовах масових фальсифікацій суспільству необхідно мати точку відліку – еталон результату, з яким можна порівнювати всі інші. Адже про це, як вважає ЦВК, уже складають легенди. На істину не може претендувати і паралельний підрахунок голосів, оскільки всі основні фальсифікації відбуваються на найнижчому рівні – виборчих дільницях. І «мокрі» протоколи вже містять у собі фальсифікацію. Тому екзит-пол – це результат, максимально наближений до реального волевиявлення громадян. Саме тому на

його дискредитацію й були кинуті максимальні сили.

«Нас дуже здивував емоційний факт, який повинен змусити і законодавців України, і електорат, і ЗМІ замислитися: щось нехороше є в самій ситуації навколо виборів. Україна – перша країна у світі, де не змогли адекватно провести екзит-пол, і у зв'язку з цим її можна сміливо занести в Книгу рекордів Гіннеса,» – заявив днями офіційний спостерігач від міжнародної організації «Інститут країн Східної Європи і СНД» Еліезер Фельдман.

Насправді екзит-полів у нас було, як мінімум, три. Один із них, «Національний», готувався дуже давно, близько року, і про нього в громадськості та журналістів інформації було більш ніж досить. Проект, автором і керівником якого є Фонд «Демократичні ініціативи», був фінансово підтриманий вісьмома закордонними посольствами і чотирма міжнародними фондами, а в його практичній реалізації брали участь чотири відомі соціологічні служби, що об'єдналися в консорціум, – Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Центр «Соціс», Центр «Соціальний моніторинг» і соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Три з чотирьох учасників консорціуму брали участь у екзит-полах, що проводилися на парламентських виборах 1998-го і 2002-го, а також під час двох турів президентських виборів 1999 р.

Незадовго до виборів стало відомо, що свій екзит-пол проводитиме й російський Фонд «Общественное мнение» (ФОМ) кремлівського політехнолога Гліба Павловського. Проте в цій організації немає власної соціологічної мережі в Україні, і широкий громадськості досі невідомо, хто ж проводив опитування для росіян, тоді як усі основні українські інститути й центри були задіяні на своїх екзит-полах. Власне, про це опитування можна було б узагалі не згадувати, адже самі організатори ще вдень 31 жовтня офіційно заявили, що змушені його перервати через величезну кількість відмов респондентів (понад 40 %). Проте центральні українські ЗМІ, підконтрольні Банковій, чомусь усе-таки активно його цитували...

І третій екзит-пол, «Український», про який також стало відомо (але мало) незадовго до виборів, проводився під керівництвом Українського інституту соціальних досліджень Олександра Яременка. Слід зазначити, що цей інститут – структура державна, а всі шість залучених до проведення опитування державних університетів містяться виключно у східних областях України. Особливою характеристикою цього екзит-полу, на наш погляд, є активна його популяризація В'ячеславом Піховшеком, який неодноразово відгукувався про О. Яременка як про «найчеснішого» соціолога, чий дослідження «викликають найбільшу довіру». Втім, колеги-соціологи висловлюють дещо інші думки. Одні з них переконані, що на пана Яременка була покладена PR-місія, аналогічна тій, яку виконували «технічні кандидати». І ця версія підтверджується хоча б тим, що керівник «Українського» екзит-полу у своїх коментарях в основному не так говорить про власне опитування, як

критикує тих колег, чиї результати показали перевагу Віктора Ющенка у першому турі виборів. Інші колеги О. Яременка, наприклад президент КМІС і член правління Соціологічної асоціації України професор Валерій Хмелько, вважають, що, висловлюючи необгрунтовані підозри на адресу колег по цеху (зокрема і в письмовому обгрунтуванні проведення свого екзит-полу), пан Яременко порушує Кодекс професійної етики соціолога.

Спровокована й організована владою «війна екзит-полів» розпочалася ще до їх проведення. Напередодні виборів у ЗМІ було організовано кампанію з дискредитації самої ідеї опитування виборців на виході з дільниць. А після дня голосування керівник штабу В. Януковича С. Тигіпка поспішив заявити, що ідея екзит-полу в Україні «повністю провалилася» і «на сьогоднішній день орієнтуватися на екзит-пол неможливо». Тези пана Тигіпка підхопили й розмножили численні спостерігачі з країн СНД (в основному тих, у яких результати опитувань на виході значно відрізнялися від офіційних результатів, оголошених владою).

Бурхлива кампанія з дискредитації самої ідеї екзит-полу викликала серйозні побоювання в багатьох симпатиків цього методу демократичного контролю за виборами. «Ми з колегами підозрювали: якщо можна сфальсифікувати вибори, то точно так само можна сфальсифікувати й екзит-пол, – поділився з «ДТ» директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ілько Кучерів. – Ми говорили про загрозу екзит-полу (від його низового рівня до менеджменту і власників компаній) через можливі корупції або насильство».

Чи справдилися побоювання та підозри щирих прибічників проведення в Україні екзит-полу? З повною переконаністю говорити про це сьогодні неможливо. Оскільки ще не завершено розслідування і не з'ясовані причини дивної зміни ввечері 31 жовтня даних, презентованих двома центрами, які входили до середини цього тижня в консорціум «Національний екзит-пол». Щоб хоч трохи розібратися в тому, яким чином В. Ющенко, який лідирував за початковими результатами опитування двох компаній, через дві з половиною години якихось маніпуляцій із результатами раптом відстав від В. Януковича майже на п'ять відсотків (при тому, що два інші учасники консорціуму, як і раніше, демонструють явну перевагу лідера «Нашої України»), нам доведеться заглибитися в нетрі соціології. І спробувати розібратися як у методах проведення опитування, так і методологіях подальшого опрацювання отриманих даних.

Спочатку чотири учасники консорціуму планували провести чотири окремі опитування методом особистого інтерв'ю («віч-на-віч»), під час якого інтерв'юєри ставлять запитання «За кого ви голосували?» виборцям, котрі залишають виборчі дільниці. Саме цей метод використовувався при проведенні всіх попередніх українських екзит-полів. Проте, як свідчить керівник проекту І. Кучерів, спочатку організатори не припускали, що напередодні виборів відбудеться «така сильна політизація суспільства» і що буде «такий

сильний тиск і на виборців, і на інтерв'юєрів, і на власників соціологічних компаній».

Перші тривожні сигнали стали надходити з місць від інтерв'юєрів, чий роботодавець чи керівники навчальних закладів висловлювали сильне незадоволення їхньою участю в проведенні екзит-полу. Водночас соціологи, які проводили опитування громадської думки в останній місяць перед голосуванням, зіштовхнулися з небувалим раніше відсотком відмов відповісти на їхні запитання – понад 50% по країні, а в деяких областях відсоток «відмовників» перевершував 70%. Саме ці факти й змусили Центр Разумкова запропонувати провести Національний екзит-пол методом анонімного анкетування, під час якого респондент заповнює спеціальний бланк (аналогічний бюлетеню для голосування) і опускає його в спеціальну запечатану коробку. Таким чином, навіть інтерв'юєру невідома відповідь респондента. Цю пропозицію підтримав ще один учасник консорціуму – КМІС, а також керівництво проекту.

Проте два інші учасники – Центр «Соціс» Миколи Чурилова і Центр «Соціальний моніторинг» Ольги Балакіревої – відмовилися працювати за таким методом. Їхня аргументація зводилася до того, що вони ніколи не проводили екзит-полів за таким методом, їхні інтерв'юєри до нього не готові, у них немає досвіду, вони й так досить залякані, щоб ще привертати до себе увагу скриньками в руках. Викликала сумнів і можливість швидкої матеріальної підготовки до такого методу (виготовлення коробок, планшетів, анкет і передача їх на місця, навчання персоналу). Тому на засіданні Консорціуму одноголосно було прийняте рішення про те, що Центр Разумкова і КМІС проводитимуть свої опитування «скриньковим» методом, а «Соціс» і «Соціальний моніторинг» – методом особистого інтерв'ю. Також домовилися, що коли отримані дані принципово не різнитимуться (більше ніж на 2%), вони будуть об'єднані, якщо ж розходження виявляться істотними, результати кожної кампанії буде оголошено окремо.

Отже, після завершення опитувань і підсумовування відповідей учасники консорціуму отримали такі так звані «сирі» результати. КМІС: Ющенко – 44,2%, Янукович – 38,6%; Центр Разумкова: Ющенко – 44,7%, Янукович – 37,2%; «Соціс»: Ющенко – 43,2%, Янукович – 41,1%; «Соціальний моніторинг» – Ющенко – 40,4%, Янукович – 40,7%. Оскільки дані двох опитувань, отримані «скриньковим» методом, не відрізнялися більш ніж на застережені два відсотки, їх об'єднали. Об'єднали свої результати й два інших центри, хоча щодо Ющенка їхні дані розходилися більш ніж на соціологічну похибку. Чому це було зроблено? Опісля нам так і не вдалося отримати чітку відповідь на це запитання. Президент «Соцісу» Микола Чурилов у четвер на прес-конференції визнав, що, «можливо, це було не зовсім коректно», але «ми працювали за одним методом, тому й вирішили зводити наші результати».

А далі сталося взагалі щось дивне, й по сьогодні ніхто нічого чітко не пояснив. Після оголошених о 20.00 31 жовтня даних чотирьох компаній, що свідчать про явну перевагу Віктора Ющенка, буквально через дві з половиною години «Соціс» і «Соціальний моніторинг» оголосили зовсім інші результати. Згідно з ними, за Ющенка проголосувало 38,28%, а за Януковича – 42,67%. Погодьтеся, що цей результат кардинально відрізняється від попереднього. І він дуже здивував як журналістів та телеглядачів, які почули оновлені дані, так і інших членів консорціуму та його керівництво. Спроби з'ясувати, що сталося в ту ніч, успіхом не увінчалися. Як засвідчили кілька наших співрозмовників, вони так і не змогли додзвонитися тоді до Миколи Чурилова, який відповідав за зведення результатів у рамках методу особистого інтерв'ю. Телефони керівника «Соцісу», включно з мобільним, не відповідали.

Згодом Микола Миколайович спробував пояснити колегам і журналістам зміну своїх даних тим, що з самого початку він не врахував факту великої міграції з західних областей України. За словами соціолога, він скористався дослідженням Інституту демографії про трудову міграцію, відповідно до якого, від трьох до трьох із половиною мільйонів громадян України залишили батьківщину в пошуках заробітку. Причому 75% їх – жителі Західної України і тільки 25% – Східної. Тому при подальшому опрацюванні даних було використано коефіцієнти, які враховували цей факт.

Чому це відкриття осінило М. Чурилова тільки в ніч виборів, коли він так оперативно розжився даними Інституту демографії, і чому не поділився ними, а також своєю новою методикою розрахунків із колегами з Центру Разумкова та КМІСу, ні нам, ні двом учасникам консорціуму, які працювали за «скриньковим» методом, ні керівництву проекту досі з'ясувати не вдалося. За словами І. Кучерева, нині експерти з'ясовують, що і яким чином відбулося. А поки що в керівника консорціуму, за його власним зізнанням, складається враження, що з нього зробили «лоха», використавши зібрані його ж фондом кошти й ресурси.

А тепер нам доведеться ще більше заглибитися в тонкощі соціології, щоб розібратися, як і для чого опрацьовуються «сирі» дані, отримані в результаті екзит-полу. Річ у тому, пояснив у своїй лекції для «ДТ» президент КМІСу професор Валерій Хмелько, що в різних областях ми отримуємо різну кількість відмов, також по регіонах різняться й активність виборців. Тому, щоб наша вибірка пропорційно представляла доросле населення, необхідно проводити так зване зважування. Тобто результати по областях потім множаться на спеціальні коефіцієнти. Один же з нюансів роботи соціологів полягає в тому, що до виборів вони не знають, у якій саме пропорції люди прийдуть на виборчі дільниці. Тому для швидшого отримання результатів (до того, як свої оголосить ЦВК) враховуються дані, отримані під час опитувань до голосування. Поставивши респондентам запитання: «Чи взяли б ви участь

у голосуванні, якби вибори відбулися завтра?», соціологи отримують певні прогностичні дані про майбутню явку на вибори і на їх основі розраховують коефіцієнти для зважування.

За словами В. Хмелька, цього разу використовувалися дані опитувань, проведених КМІСом і «Соцісом» (і ці результати потім виявилися дуже близькими до даних ЦВК про явку виборців: соціологи прогнозували 74%, Центрвиборчком повідомив про 75%). І КМІС зважував 31 жовтня результати «скринькового» методу, використовуючи саме ці дані. Понад те, за свідченням В. Хмелька, генеральний директор КМІСу Володимир Паніотто розіслав усім членам консорціуму алгоритм зведення даних і зважування. Крім того, саме так проводили зважування і на попередньому екзит-полі на останніх парламентських виборах 2002 року, під час яких в опитуванні виборців брали участь також «Соціс» і «Соціальний моніторинг» (і, мусимо зауважити, того року міграція населення була навряд чи меншою від нинішньої). «У нас була домовленість, що ми спочатку зважуємо результати за даними попереднього опитування, а потім, щойно на сайті ЦВК з'являються дані про явку на 20.00, ми перезважуємо результати вже за квотами областей, зафіксованими Центрвиборчкомом, оскільки це найближчі до реальних дані. Зрозуміло, ці результати також уточнюватимуться, оскільки використовувалися оперативні дані, але ці уточнення стосуватимуться десятих часток відсотка, а не суттєвих чисел».

Професор Хмелько, звісно, був глибоко здивований, коли о десятій тридцять вечора у прямому ефірі на телеканалі ICTV почув від керівника «Соціального моніторингу» Ольги Балакіревої результати, які кардинально відрізнялися від його власних, і про те, що в екзит-полі за методом особистого інтерв'ю переміг Янукович, а не Ющенко. Тоді, до проведення глибшого аналізу, вчений пояснив велику різницю між результатами двох методів значним ступенем заляканості виборців.

Але вже в понеділок увечері співробітники КМІСу, в спокійнішій обстановці та маючи на руках дані ЦВК про явку виборців, перерахували вагові коефіцієнти відповідно до саме цих даних. І з'ясувалося, що, по-перше, ці нові ваги досить близькі до тих, що були використані 31-го числа (розбіжність становила лише десяті частки відсотка). А по-друге, що перераховані за даними ЦВК результати «Соцісу» та «Соціального моніторингу» дуже відрізняються від тих, що були одержані в результаті нової «міграційної гіпотези» Миколи Чурилова.

Отже, увага! З урахуванням даних ЦВК у «Соцісу» Ющенко одержав 43,5%, у «Соціального моніторингу» – 41,5%; а Янукович – 40,2% і 40,4% відповідно. Оскільки дані близькі, їх можна об'єднати, й у результаті виходить у Ющенко – 42,5%, а в Януковича – 40,4%. Перераховані з урахуванням даних ЦВК і узагальнені результати Центру Разумкова та КМІСу свідчать, що в Ющенко – 44,5%, а в Януковича – 38,2%.

Отже, в умовах, наближених до умов таємного голосування, респонденти надали Ющенкові перевагу більш як у чотири відсотки! Використання двох різних методів опитування, резюмує професор В. Хмелько, засвідчило, що люди не настільки залякані, щоб у результаті відкритого опитування у Ющенка утворилося менше, ніж у Януковича, але все-таки досить обережні, що й продемонструвала помітна різниця в результатах, одержаних двома методами.

До речі, не варто забувати й про те, що при опитуванні відкритим методом інтерв'юери зафіксували 28% відмов, водночас при «скриньковому» методі їх було 22%.

Така різниця в результатах опитування і кількості відмов у двох різних методах проведення екзит-полу дає підстави керівництву проекту та його донорам планувати проведення екзит-полу у другому турі тільки методом анонімного анкетування. Про що й було заявлено на засіданні консорціуму минулої середи. Реакція з боку керівництва «Соціального моніторингу» та «Соціса» була більш ніж бурхливою. Буря тривала й на наступному засіданні в четвер, а також на прес-конференції, яка відбулася після цього. Директор «Соціального моніторингу», котра заявила про те, що не хоче більше брати участь «у цьому шоу», сама влаштувала справжню виставу, рівних якій особисто я не бачила за всі десять років роботи в журналістиці. Максимум експресії і мінімум аргументів – ось що це було. Втім, глядачі «5-го каналу» того ж вечора могли самі ознайомитися зі стилем спілкування пані Балакіревої, яка практично не залишила своєму опоненту Ірині Бекешкіній із «Демініціатив» можливості представити власний погляд на ситуацію, що склалася навколо «Національного екзит-полу». Таке враження, що головним завданням пані Балакіревої нині є не пошук і представлення аргументів, які могли б чітко пояснити кардинальну зміну даних її центру в результаті незрозумілого навіть професіоналам-соціологам перерахунку, а внесення глибокого розколу в консорціум, зведення всього до вульгарного базару і повна дискредитація самої ідеї проведення екзит-полу.

Учора на прес-конференції О. Балакірева заявила про свій вихід із консорціуму в зв'язку з «безпрецедентним тиском», який чинять на неї організатори та донори проекту. «Здійснюється замовлення на певний результат», – заявила керівник «Соціального моніторингу».

М. Чурилов, який піднявся слідом за нею, також заявив про вихід свого центру з консорціуму. Щоправда, він, відповідаючи на запитання журналіста, заявив, що від нього «ніхто ніяких результатів не вимагав», а він іде тому, що не бажає працювати за методом, у надійності якого не впевнений і за яким його центр не зможе дати надійний результат.

І. Кучерів зі свого боку заявляє, що в другому турі екзит-пол проводитиметься обов'язково. І найвірогідніше, саме методом анонімного інтерв'ю, який навіть у першому турі довів свою велику ефективність. До речі, і про-

фесор В. Хмелько в інтерв'ю «ДТ», і професор В. Паніотто на прес-конференції підтвердили, що «скриньковий» метод широко відомий у світі й часто застосовується у закордонній практиці проведення екзит-полів, наприклад, у Росії, Мексиці, США. У Сполучених Штатах «скринькові» екзит-поли проводяться регулярно в тих штатах, де або в демократів, або в республіканців існує підтримка більшості населення і, отже, представникам «меншості» часто некомфортно висловлювати інтерв'юерам протилежну точку зору.

«У другому турі ми вже намагатимемося уникнути помилок, допущених у першому турі виборів, – обіцяє І. Кучерів, – і працюватимемо за принципом «одна команда, один метод, один результат». Хто ввійде в цю команду в другому турі, поки що невідомо. Консорціум і запрошені експерти-аудитори нині намагаються все-таки розібратися, що ж сталося з екзит-полом у турі першому.

Р. S. Учора, коли цей матеріал був уже майже готовий для верстки, нам стало відомо, що керівник «Соцісу» Микола Чурилов розіслав своїм колегам, котрі брали участь у проведенні «Національного» екзит-полу, листа, в якому повідомив про те, що в ніч на 1 листопада при зважуванні результатів через поспіх було допущено помилки. Зокрема, було переплутано кодування областей у компаніях «Соціс» і «Соціальний моніторинг», а також було здійснено множення ваги кожної західної області України на дві третини згідно з припущенням, що населення в цьому регіоні зменшилося приблизно на два мільйони жителів. Після виправлення помилок і відмови від гіпотези по західному регіону в результаті перерахунку даних «Соцісу» та «Соціального моніторингу» Віктор Ющенко одержав на 1,8% більше, ніж Віктор Янукович. Що свідчить не лише про перемогу кандидата від опозиції у першому турі. Це також свідчення перемоги громадянської мужності та фахової честі над страхом і безпринциповістю. А також того, що у суспільства в другому турі може з'явитися точка відліку – результат екзит-полу.

Р. P. S. Під час екзит-полу, проведеного в першому турі «скриньковим» методом, респондентам ставилося не лише запитання «За кого ви щойно голосували?», а й «За кого ви збираєтеся голосувати в другому турі?». Причому на друге запитання респонденти відповідали відкрито в ході усного інтерв'ю. За об'єднаними даними КМІСу і Центру Разумкова, за Ющенка висловили намір голосувати на 6,3 % більше респондентів, ніж за Віктора Януковича.

Тетяна Силіна

Дзеркало тижня. – 2004, 6-12 листопада

Перед вирішальним туром

Важливі завдання, які стояли перед Консорціумом у проміжку між першим і другим туром президентських виборів, лежали в площині інформаційній. По-перше, слід було чітко роз'яснити, що ж відбулося з Консорціумом і з українською соціологією загалом 31 жовтня. По-друге – підвищити довіру до Консорціуму або ж, принаймні, не допустити дискредитації, якою активно займалися «доброзичливці». По-третє, ще більше роз'яснити переваги методу таємного анкетування, який планувалося знову задіяти під час опитування на виході з виборчих дільниць.

Найперше, що було зроблено, – Консорціум розповсюдив заяву про причини змін у його складі. Цей надзвичайно важливий документ гідний того, щоб надати його тут повністю.

Об'єктив

Заява

Консорціуму з проведення Національного екзит-полу'2004

У складі Консорціуму, що здійснює проект «Національний екзит-пол'2004», відбулися зміни. Під час другого туру виборів Президента України опитування в рамках проекту проведуть дві соціологічні організації – Київський міжнародний інститут соціології та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Координуватиме виконання проекту Фонд «Демократичні ініціативи», виконання самого екзит-полу – Київський міжнародний інститут соціології. Екзит-пол здійснюватиметься за методикою таємного анкетування, коли інтерв'юєр не бачить відповіді опитуваного. Цей метод широко застосовується й добре відпрацьований у світовій соціологічній практиці. Доцільність його застосування в українських реаліях було доведено дослідженнями різних центрів протягом виборчої кампанії та опитуванням екзит-пол під час першого туру виборів Президента України.

Зміни у складі Консорціуму спричинені непрозорими й досі непоясненими діями під час першого туру двох інших, тепер уже колишніх його учасників – центрів «Соціс» і «Соціальний моніторинг». Фонд «Демократичні ініціативи» як координатор проекту хотів би наголосити, що 31 жовтня мимоволі став учасником дезінформування громадськості щодо підсумкових результатів опитування. Кінцеві результати, нібито отримані центрами «Соціс» і «Соціальний моніторинг», були, порівняно з попередніми, різко змінені на користь одного з кандидатів шляхом застосування «коефіцієнту зважування», про який, всупереч всім попереднім домовленостям, не було

повідомлено ані колег–членів Консорціуму, ані організаторів проекту. Ця помилка була виправлена тільки через 4 дні, крім того, й досі ми не маємо масиву даних «Соціального моніторингу» Ольги Балакіревої. Переконливих пояснень, чому був застосований неузгоджений членами Консорціуму коефіцієнт зважування і дані, які були використані для його розрахунку, ми й досі не отримали.

Ми переконані, що належну оцінку діям «Соцісу» та «Соціального моніторингу» буде надано і українським, і міжнародним соціологічним співтовариством. Фонд «Демократичні ініціативи» всіляко сприятиме формуванню такої об'єктивної оцінки.

Водночас Фонд «Демократичні ініціативи» відкидає як безпідставні твердження про нібито тиск на членів Консорціуму з метою отримання «потрібного результату» опитування. Ані з боку Фонду, ані з боку донорів проекту нічого подібного не було. Заяви й дії керівника «Соціального моніторингу» Ольги Балакіревої підштовхують нас до думки про заздалегідь сплановану акцію з метою дискредитації проекту «Національний екзит-пол'2004» і про замовний характер самих звинувачень у «замовності» результатів екзит-полу. Нині Фонд розглядає можливість звернення до судових інстанцій з позовом щодо цих абсолютно бездоказових звинувачень Ольги Балакіревої.

В умовах, коли проти самого опитування екзит-пол в Україні розгорнуто справжню підривну кампанію, Фонд «Демократичні ініціативи» звертається до громадськості, засобів масової інформації якомога прискіпливіше ставитися і до виконавців, і до організаторів опитувань, чітко відрізняючи екзит-пол від «екзит-полів». Зі свого боку, Консорціум у складі Фонду «Демократичні ініціативи», Київського міжнародного інституту соціології та Українського центру економічних і політичних посліджень ім. Олександра Разумкова ще раз наголошує на своїй цілковитій відкритості, прозорості й роботі у повній відповідності до етичних норм міжнародних соціологічних організацій, таких як WAPOR, ESOMAR, і Соціологічної асоціації України».

Ця заява спричинила дискусію в засобах масової інформації та в експертному середовищі – тобто саме те, що потрібно було Консорціуму. Його представники активно відстоювали свою позицію в мас-медіа, роз'яснюючи причини розпаду Консорціуму. Великого резонансу набула надрукована в «Українській правді» (12 листопада) стаття наукового керівника «Демократичних ініціатив» Ірини Бекешкіною під назвою «Кінець останнього романтика». Не можна, втім, сказати, що тоді це була рівна боротьба – медіа-ресурси, насамперед телебачення, як і раніше, щільно контролювалися владою, а найбільш спеціалізовані на боротьбі з Консорціумом та екзит-полом взагалі були просто неперевершеними у своїй справі. Ось кілька прикладів.

Сайт «Олігарх» (19 листопада): «В результате всех этих махинаций и манипуляций социологических фирм, поддерживавших обоих кандидатов (самые большие отклонения от реальной цифры дал УЦЭПИ им. Разумко-

ва), сама ідея екзит-пола, як средства против фальсифікації виборів, була скомпрометована і перед вторим туром штаби уже не проявляли інтереса к данному формату исследования. Перспективы социологического благосостояния резко пошатнулись, а тут ещё пять фирм, входивших в консорциум по проведению «национального» экзит-пола, передрались, выясняя, кто из них честен, а кто подкупленный... Фонд «Деминициативы», неплохо кормившийся на политических исследованиях последние несколько лет, предпринял попытку спасти положение. Он реанимировал консорциум по проведению «национального» экзит-пола, включив в его состав вместо «Социса» и «Социального мониторинга», чьи результаты в первом туре оказались слишком благоприятны для Януковича, Институт сравнительных социальных достижений (Россия), PBS (Польша).

Тижневик «2000» (19 листопада): «А экзит-полы, на которые многие «демократы» возлагали особые надежды в плане определения победителя президентской гонки?.. Та же г-жа Бекешкина (руководитель грантофонда «Демократические инициативы») незадолго до первого тура выборов в эфире «5-го канала» сетовала на газету «2000» – мол, дискредитирует социологов. По итогам первого тура социологи не только подтвердили все наши выводы, но и сами публично дискредитировали себя. А помогли им в этом (в самодискредитации) зарубежные спонсоры – в т. ч. посольства США, Канады, Великобритании, Норвегии, Дании, Нидерландов... Причем, как сообщили на пресс-конференции в УНИАН 4 ноября участники социологического консорциума О. Балакирева и И. Чурилов (руководители фондов «Социс» и «Социальный мониторинг»), спонсоры оказывали прямое давление относительно методики и итоговых результатов (в пользу г-на Ющенко)».

Натомість Консорціум вкотре продемонстрував відкритість і прагнення до діалогу навіть із опонентами, хай і не зовсім чистоплотними. Фонд «Демократичні ініціативи» разом із Громадською коаліцією «Новий вибір-2004» організували «круглий стіл» під назвою «Екзитполний процес між двома турами», куди були запрошені і Микола Чурилов, і Ольга Балакірева, і Олександр Яременко. Метою було силами соціологів та політологів проаналізувати, що ж насправді відбулося 31 жовтня. І хоча навряд чи було б правильним стверджувати, що під час дискусії між опонуючими сторонами стався хоча б натяк на порозуміння, сама акція набула, все ж таки, розголосу в ЗМІ і стала ще одним кроком до усвідомлення причин драматичних подій 31 жовтня.

На користь Консорціуму впливали й інші фактори. Після оголошення офіційних результатів ЦВК опитування, проведене в рамках Консорціуму КМІСом та Центром ім. Разумкова, стало єдиним, що підтвердило перемогу Віктора Ющенка в першому турі. А враховуючи всім очевидну ціну даних ЦВК (яка була згодом доведена Верховним судом), довіра до отриманих таємним анкетуванням результатів зросла ще більше.

До того ж під час телевізійних дебатів між кандидатами Ольга Балакірева та Микола Чурилов уже відкрито «засвітились» у групі підтримки Віктора Януковича, і це не могло бути непоміченим і не оціненим належним чином.

Ось як описала цей випадок у «Телекритиці» (16 листопада) Ірина Бекешкіна: «Але найбільше мене потішила присутність у «команді підтримки» «незалежних» соціологів Ольги Балакіревої та Миколи Чурилова, колишніх моїх партнерів по соціологічному консорціуму. Нагадаю, що саме вони подали спотворені дані, переробивши їх на користь Віктора Януковича.

Їхня гра у команді «правильного» кандидата прояснює багато речей, про які досі ми могли тільки підозрювати. Гадаю, що виступ Миколи Чурилова, а особливо – його обличчя було б корисно транслювати перед усіма даними, що йтимуть від нього. Як він виправдовувався, як нервував, що ну ніяк зараз не може одразу представити соціологічних даних, хто переміг у дебатах! Бо ще ж треба комусь дзвонити, когось про щось питати...

Миколо Миколайовичу, ну хіба присутнім у студії була потрібна ще якась «проміжна» процедура, щоб Ви оголосили перемогу «правильного» кандидата? У Вас є досвід, як це зробити в екзит-полі, чому б те саме не зробити й стосовно теледебатів?»

Особливу увагу противників Консорціуму привернув у проміжку між двома турами метод таємного анкетування. Активна його дискредитація у засобах масової інформації, головними дійовими особами якої були вже згадані колеги-соціологи, нашттовує лише на одну думку: влада завчила урок першого туру і цілком усвідомила ефективність «скриньового» методу у максимально точному виявленні масштабу фальсифікації.

Характерним, однак, було те, що, критикуючи таємне анкетування, ніхто так і не спромігся аргументувати свою позицію, а вся аргументація зводилася, як правило, до «це погано, тому що раніше в Україні так не робили». Натомість аргументація Консорціуму була абсолютно чіткою. Кожен бажаючий міг отримати докладну інформацію на сайті www.exitpoll.org.ua (який, до речі, було атаковано й пошкоджено у ніч з 31 жовтня на 1 листопада). У газеті «День» (5 листопада) було опубліковано ґрунтовну статтю першого заступника генерального директора КМІСу Наталі Харченко під назвою «Таємниця вибору гарантується», присвячену саме методиці таємного анкетування.

Зрештою, Консорціум зробив ще один важливий крок, спрямований на підвищення довіри до його майбутніх результатів – статус міжнародних експертів було підвищено до рівня учасників майбутнього екзит-полу. До Києва знову запросили представників незалежних соціологічних фірм: PBS (Польща), Центру Юрія Левади (Росія) та Центру порівняльних і соціальних досліджень (Росія).

Вони, заявили на прес-конференції організатори, запрошені для сприяння проведенню опитування на рівні міжнародних стандартів, а також із метою сприяти об'єктивності та прозорості дослідження. До речі, на прес-

конференції експерт-консультант PBS Мацей Коханович підкреслив надзвичайно високий рівень професійної підготовки українських колег, а також методологічної підготовки опитування. Заступник директора Центру Юрія Левади Олексій Гражданкін повідомив: «Проаналізувавши методику проведення опитування і маючи деякі дрібні зауваження, експерти його центру в цілому визнали, що методика, яка використовувалася під час першого туру, відповідає всім необхідним вимогам». Це цілком очевидно контрастувало з висловлюваннями Ольги Балакіревої, яка, критикуючи частину Консорціуму за метод таємного анкетування, посилалася саме на зарубіжних експертів.

А альтернативних Національному екзит-полу'2004 опитувань побільшало – за рахунок «Соцісу» та «Соціального моніторингу». Як і слід було очікувати, вони об'єдналися й оголосили про проведення екзит-полу під назвою «Вибір народу».

Щоправда, у період між турами «альтернативні» понесли втрати: підмоченою виявилася репутація Фонду «Общественное мнение», який, як виявилось, так і не довів до кінця опитування під час першого туру. Більше того, у пресі з'явилися повідомлення, що опитування ФГД таки завершив, але воно також засвідчило перемогу Юценка. Отож вирішено було послатися на велику кулькість відмов і вбити двох зайців одразу: оголосити про нібито перевагу Януковича і скомпрометувати екзит-пол як такий.

А в «Українського екзит-полу» Олександра Яременка виникли проблеми з фінансуванням, організатори його навіть оприлюднили заяву, де, зокрема, йшлося: «У зв'язку з нестачею коштів, ми звернулися до колективних та індивідуальних членів Соціологічної асоціації України (САУ), наукових співробітників, політиків, членів громадських організацій, громадян України з проханням зробити благодійні внески для проведення дослідження «Український екзит-пол» (УНІАН, 16 листопада).

Тетяна Силіна

Об'єктив

Кінець останнього романтика

Останній тиждень мені важко щось робити. Знаєте, людині, щоб жити у цьому світі, потрібно на щось спиратися, у чомусь бути впевненим. Для одних це – діти, для інших – своя «половинка». Для мене цими «китами», що тримають на плаву, були підтримка близьких, вірність друзів і впевненість у чесності і порядності свого професійного середовища. А коли одна з життєвих засад вибивається, потрібен час, щоб набути рівноваги.

Думаю, і журналісти, й усі, хто активно цікавиться громадським життям знають, як ревно і завзято я завжди обстоювала професійну честь і людську гідність соціологів – де могла і як могла.

Якось, після одного з численних інтерв'ю, я знов і знов доводила, що відмінності між даними соціологів пояснюються не їхньою непорядністю чи «продажністю», а різними причинами (різним часом опитування, різною методикою, різним інструментарієм тощо) і що про «продажність соціологів» не може бути мови просто за визначенням, бо вони – професійні соціологи. Молоденькі журналісти з СТБ, що дивилися на мене, як на живий релікт, сказали: «Ви, мабуть, останній романтик у цій країні».

Все. Романтиків більше немає. Ніч у Хеллоуїн 31 жовтня стала для соціологів своєю «Післямовою» української соціології, після якої, боюся, почнуться процеси, аналогічні тим, що відбуваються у журналістиці. Дуже боляче, що робиться це руками соціологів («голова» цього, підозрюю, знаходиться в іншому середовищі).

Але спробуємо полишити емоції і звернутися до фактів. Що ж трапилося з соціологами у ніч «Хеллоуїна» і що відбувалося далі? Загалом, ситуація достатньо добре викладена у статті Тетяни Силіної в «Дзеркалі тижня». Хоча, на жаль, висновок щодо «перемоги громадянської мужності і професійної чесності над страхом і безпринципністю» виявився дещо передчасним. Я намагатимусь викладати події так, як вони виглядали «зсередини».

Отже, проводити екзит-пол зібралися колеги, об'єднані багатьма роками спільної роботи і дружніх стосунків. Це – важливо, бо вносить додатковий чинник нестиковок особистих пояснень і публічних заяв деяких фігурантів справи.

І знов емоції, цього разу – ностальгійні: як ми всі збиралися разом, як узгоджували все, кожний папірець, кожну інструкцію, пили каву, чай, а одного разу нас навіть пригостили непоганим коньяком, до речі, саме у Балакіревої, у «Соціальному моніторингу».

Узгоджували й загальний для всіх принцип зважування даних (що ґрунтується на відмінності прогнозованої явки виборців у областях від реальної за даними ЦВК і застосовувався при усіх попередніх екзит-полах).

Коли виникла пропозиція колег змінити метод, бо передвиборчі опитування виявили чинник побоювання респондентів відверто відповідати на запитання, частина членів Консорціуму відмовилася працювати зі «скриньками», аргументувавши це неготовністю фірм «Соціс» і «Соціальний моніторинг» так швидко змінити методику.

На цьому й згодилися: половина Консорціуму працює за одним, вже звичним в Україні, методом, половина – за іншим, із таємним опитуванням і скриньками – методом, не звичним в Україні, але використовуваним і апробованим у багатьох інших країнах.

Нам як науковцям було цікаво подивитися, чи будуть відмінності у результатах за двома методами і яким є відсоток страху у виборців (він прогнозувався на рівні 3-5%). Ніякого тиску не було, так само як і натяків на вихід із Консорціуму.

Що ж сталося у драматичну ніч 31 жовтня? Я стверджую, що наймасштабніший в історії України і дуже складний екзит-пол, проведений Консорціумом, пройшов успішно. Чітко і організовано спрацювало «поле» (емпіричний збір інформації на місцях).

Майже зійшлися дані, отримані Київським міжнародним інститутом соціології та Центром ім. Разумкова, які працювали методом таємного опитування і «скриньок». Дані «Соцісу» і «Соціального моніторингу», що працювали звичним методом особистого опитування, дещо розійшлися, проте були об'єднані.

Перші попередні результати (станом на 14.00, опитано 70% респондентів) були оприлюднені о 20.00 в УНІАНі. За зведеними даними КМІСу і Центру ім. Разумкова, у Ющенка – 45.23%, Януковича – 36.79%; за зведеними даними «Соцісу» і «Соціального моніторингу» у Ющенка – 41.98%, у Януковича – 40.11%.

Отже, і за даними другої пари попереду – Віктор Ющенко з різницею у 1.87%. Особисто я ці результати отримала від Ольги Балакіревої по телефону, сидячи у студії «5 Каналу». Отже, вона була з ними згодна.

Кінцеві результати опитування (хоча й не остаточні, які могли бути лише після отримання усіх документів «з поля») мали бути оприлюднені о 22.00 в УНІАНі. Ми всі сиділи у КМІСі, разом з усіма міжнародними експертами, вже маючи дані КМІСу і Центру ім. Разумкова, але не маючи даних «Соцісу» та «Соціального моніторингу».

За угодою саме КМІС мав зводити всі дані (в тому числі і «Соцісу», й «Соціального моніторингу»), а також зважувати їх на підставі даних ЦВК про явку виборців. Саме КМІС, а не кожна окрема фірма.

Отже, пізній вечір 31 жовтня. Все було дуже нервово, з УНІАНу весь час дзвонили, журналісти чекали остаточних результатів. У цей час, виявляється, приблизно о 22.00, у прямому ефірі ICTV Ольгою Балакіревою були презентовані їхні об'єднані дані з «Соцісом» (раніше, ніж вони були надані колегам і організаторам опитування).

І тепер Янукович уже мав 42.67%, а Ющенко – 38.28%. Отже, відмінності між кандидатами змінилися на 5.46% на користь іншого кандидата.

Ці результати й були принесені Миколою Чуриловим о 22.51 організаторам екзит-полу, терміново вписані у прес-реліз і оприлюднені в УНІАНі. Пам'ятаю, як директор Центру «Соціс» Наталя Погоріла дещо розгублено спитала: «А звідки такі дані? У нас були інші».

Я спитала Миколу Чурилова, чому дані так різко змінилися, на що він відповів, що «інтерв'юери в роботі дуже перебрали кількість респондентів у західних областях». Свідчу: ніяких посилянь на «міграційну гіпотезу» та «дані Інституту демографії» не було. Ніхто нічого не став перевіряти, ми звикли довіряти своїм колегам, з якими працюємо вже не одне десятиліття.

Наступного дня ознайомлення з надісланими о 22.00 даними «Соцісу» та «Соціального моніторингу», які істотно відрізнялися від оприлюднених, викликало подив і у двох інших членів Консорціуму, і у організаторів екзит-полу.

На спільному зібранні учасників Консорціуму і донорів, яке відбулося 2 листопада, чіткі і зрозумілі пояснення, чому були так різко змінені дані, який «коефіцієнт зважування» використовувався і на яких підставах, чому про нього не було відомо іншим членам Консорціуму і організаторам опитування, – так і не були надані.

А побажання донорів, щоб у другому турі Консорціум виробив єдиний метод і працював як єдина команда, викликали дивні емоційні заяви Ольги Балакіревої та Миколи Чурилова щодо «тиску».

Шановні Ольго Миколаївно і Миколо Миколайовичу! Хіба Вам не знати, що замовлення методів дослідження є звичайною практикою – саме замовник може обирати, використовуються методи випадкової чи квотної вибірки, особистого чи телефонного інтерв'ю тощо...

Звичайно, соціологи можуть пояснювати, що певний метод не дасть потрібного результату (наприклад, телефонне опитування за умов низького рівня телефонізації), можуть навіть відмовитися виконувати замовлення. Але я щось не пригадую жодного випадку, щоб із цього приводу був лемент про «страшений тиск» і гвалт на центральних телеканалах.

Після цієї розмови, 4 листопада, з фірми «Тейлор Нельсон Софрез», директором якої є Чурилов, надійшов лист до аудитора (не до колег із Консорціуму!), що перевіряв правомірність та підстави «зважування» даних, внаслідок якого вони так різко змінилися.

У цьому листі визнавалося, що під час злиття даних центрів «Соціс» та «Соціального моніторинг» сталася помилка як технічного характеру (переплутані коди областей), так і методологічного, бо була застосована «міграційна гіпотеза», внаслідок якої була різко зменшена вага західних областей.

Цей лист був узгоджений із Миколою Чуриловим. Ця ситуація була сприйнята членами Консорціуму, скоріше, із співчуттям. Мені добре відомо, які помилки бувають у соціологів, і якщо вони не доходять до широкого загалу, то тому, що зазвичай є час усе перевірити і виправити. Здавалося б, інцидент вичерпаний і слід просто виправити помилку.

Що й збирався зробити організатор – Фонд «Демократичні ініціативи» разом з іншими учасниками Консорціуму на прес-конференції 4 листопада. Об'єктивні дані, тобто на підставі введених документів із «поля», були надані всіма членами Консорціуму, в тому числі й центрами «Соціс» та «Соціального моніторинг». Повторюю, дані, подані як виправлені, на прес-конференції 4 листопада були надані особисто Миколою Чуриловим і Ольгою Балакіревою.

Якщо ви прочитаєте оприлюднений прес-реліз, то побачите, що «помилка» тлумачиться досить м'яко як просто «прикра», ніяких звинувачень там немає. І ніхто не говорив нам про свій вихід із Консорціуму.

Проте на самій прес-конференції відбувся справжній скандал. Після дуже дипломатичного виступу Паніотто, який нікого ні в чому не звинувачував, а просто пояснив, що серед членів Консорціуму існують різні точки зору, як слід зважувати результати, і тому подаються «чисті» дані, які були отримані «з поля», пішли міркування Чурилова про зважування на «трудо-ву міграцію». Причому, якщо в надісланому листі ця «гіпотеза» визнається як помилка (але ж це – не публічно), то тепер стало і не зрозуміло: «виправленому» вірити чи ні?

Врешті, Ілько Кучерів зробив висновок, що з нього «роблять лоха». А далі – вже багато разів трансльований усіма телеканалами, на грані істерики, гала-виступ Ольги Балакіревої (а я на початку прес-конференції все думала, з чого це до нас раптом виявили таку увагу «Інтер» та «1+1», які раніше ігнорували наш екзит-пол?).

Тут було все: і про «шалений тиск вдень і вночі»(?), і про «замовлений результат», і далі, вже на рівні крику, що у проведеному післявиборчому опитуванні переміг Янукович, у якого 39%, а у Ющенка – 35%. Але, Ольго Миколаївно, вдумайтеся у ці цифри.

Я вірю, що Ви їх отримали, але те, що по Ющенку вони істотно (на 5%) відрізняються від Ваших даних екзит-полу, це й означає правильність висновку про наявність побоювань у виборців і про необхідність вносити відповідні корекції у наші звичні методики. Для цього потрібні дискусії фахівців, але ж не так, не у вигляді істерик перед телекамерами.

Чесно кажучи, я не впізнавала своїх колег-соціологів, для яких акуратне опитування цифрами є професійною якістю.

Так, у Ольги Балакіревої, у відповідності з «міграційною теорією», кількість населення у Центральному та Західному регіонах, що просто «не могло» проголосувати так, як це подала ЦВК, становить 700-800 тисяч. У Миколи Чурилова ця цифра зросла вже до 2 млн. 250 тис. – 2 млн. 525 тис. у західних областях (якщо поррахувати названі ним 75% від загальної гіпотетичної міграції). То хто і скільки віднімав від отриманих в екзит-полі даних?

Кілька слів про «міграційний коефіцієнт», оскільки, відчуваю, він ще багато разів звучатиме як аргумент. Так, ми можемо використовувати будь-які гіпотези, коли плануємо уявну явку виборців. Скажімо, у відповідності з нашими уявленнями про трудову міграцію ми можемо закласти гіпотезу, що на вибори прийде не більше 50% дорослого населення.

Але всі гіпотези завжди корегуються, коли відомі дані ЦВК про явку на дільниці. І якщо ЦВК подає дані у 79%, то ми все рівно змушені будемо ко-

регувати нашу гіпотезу у відповідності з даними ЦВК. Дивно, що це треба пояснювати соціологам.

Проте дивного в цій історії взагалі дуже багато. Після цієї скандальної прес-конференції і Ольга Балакірева, і Микола Чурилов пояснювали мені свою поведінку спонтанною реакцією на грубість Ілька Кучерева. І скільки я картала його, вважаючи винним у розколі Консорціуму!

Але, здається, я і була тим самим «лохом». Наступного дня, у п'ятницю, на сайті «Соціального моніторингу» з'явилася спільна Заява Ольги Балакіревої та Миколи Чурилова про вихід із Консорціуму. Дуже раджу ознайомитися.

Чесно скажу, за всю історію української соціології з-під пера соціологів ніколи не виходили подібні «тексти». За стилем і виконанням це нагадує радянський агітпроп, коли когось «клеїли позором».

Чого там тільки немає! І знов про «шалений тиск», і про «знищення соціології як науки», і про «порушення професійної етики», і про «безвідповідальну маніпуляцію отриманими об'єктивним даними», і ще багато чого. Немає там одного – ЖОДНОГО ФАКТУ. Повторюю: ЖОДНОГО.

А ще цікаво от що. Коли колеги-«маніпулятори» поцікавилися у Миколи Чурилова, що він мав на увазі, той відповів, що, взагалі-то, Заяви не читав, підмахнув після прес-конференції «сгоряча» текст, принесений Балакіревою. А це значить, що вже на прес-конференцію Ольга прийшла із підготовленим текстом Заяви. Отже, ні про яку «спонтанну реакцію на грубість» не йдеться.

І ще цікаво. Наприкінці Заяви (вже у четвер!) анонсується проведення спільними (! у четвер, ще до усяких «грубощів») зусиллями «Соцісу» і «Соціального моніторингу» власного екзит-полу, і назва вже є – «Вибір народу». Думається, на той час уже було визначено й фінансування (принаймні, через 2 дні нашим партнерам по Консорціуму – КМІСу пропонували приєднатися на багато більш вигідних, ніж у нас, умовах).

Звичайно, нічого негожого нема у тому, що люди вирішили провести свій власний екзит-пол, працювати окремо. Але викликає подив якась незрозуміла несамовитість, з якою колишні колеги публічно «мочать» своїх колишніх колег.

При цьому на непублічному, приватному рівні спілкування йшло зовсім інакше. Так, у суботу по телефону ми з Чуриловим говорили про те, що слід зустрітися тільки соціологам і спокійно розібратися з тим, що відбулося, обговорити питання методики, подивитися звіти інтерв'юєрів.

А «Заява» Балакіревої і Чурилова вже повним ходом ширилася (я про неї ще нічого не знала). З ким розмовляв Микола Чурилов про методологію? З «фальсифікатором» і «безвідповідальним маніпулятором»? Ще з одним таким «фальсифікатором і маніпулятором», а саме – Володимиром Паніотто – зуст-

річалися Балакірева і Чурилов у понеділок, агітуючи «бути третім», і знову розмова відбувалася аж ніяк не на підвищених тонах.

Зізнаюся, прочитавши «Заяву» я ніяк не могла второпати цієї роздвоєності: публічного «мочилова» і бажання зберегти стосунки на особистому рівні. І взагалі, я не впізнавала своїх колег: завжди коректна і доброзичлива Балакірева стала раптом істеричною і якоюсь несамовитою; завжди впевнений у собі Чурилов виглядав метушливим і суперечливим.

Що ж таке могло трапитися з моїми колегами? Та й, чесно кажучи, сам стиль їхньої Заяви викликав сумнів у авторстві – все ж науковці пишуть інакше, ну не може голова науковця не придумати хоч якихось аргументів.

Інсайт осяяв мене на конференції Комітету виборців 8 листопада, де Олександр Яременко – директор Українського інституту соціальних досліджень і постійний партнер «Соціального моніторингу» Ольги Балакіревої – представив свій прес-реліз. На першій сторінці вміщено таку собі таблицю з порівнянням усіх екзит-полів, проведених різними фірмами під час першого туру виборів. Наведу її повністю.

Кандидат	Екзит-пол Павловського	Екзит-пол Консорціуму (КМІС+ЦР)	Екзит-пол Консорціуму (ЦСМ+Соціс)	Екзит-пол УІСД
Вітренко Н.М.	-	1.5%	1.35%	1.5%
Кінах А.К.	-	н/д	0.77%	1.0%
Мороз О.О.	-	5.5%	5.88%	6.3%
Симоненко П.М.	-	4.8%	6.11%	4.7%
Ющенко В.А.	38%	44.1%	39.25%	39.3%
Янукович В.Ф.	43.5%	38.8%	42.65%	43.0%
Не підтримують жодного з кандидатів.	2.5%	2.0%	1.47%	2.0%

Яка гарна і переконлива таблиця! Яка чітка подібність трьох екзит-полів, де «перемагає» Янукович, і майже з однаковим рахунком! І як різко з цієї однорідності вибивається один-єдиний екзит-пол, де перемагає Ющенко. Якби там не було КМІСу (мабуть, саме тому його так агітують зараз вийти з Консорціуму), то взагалі могли б сказати: ну що ви хочете, це ж дані «разумковців»...

А тепер, увага, сеанс розкриття «фокусу». По-перше, щодо «екзит-полу Павловського». Фонд «Общественное мнение», що проводив «екзит-пол Павловського», офіційно оголосив о 16.00 про припинення свого екзит-полу в зв'язку з «великою кількістю відмов».

Проте Гліб Павловський чомусь оголосив дані цього екзит-полу, причому зауважте, ніяких результатів по інших кандидатах, крім Ющенка і

Януковича, немає. Всі спроби з'ясувати у ФОМі, що це за дані натикалися на єдину фразу: «Ми припинили свій екзит-пол, він не відбувся, далі – по comments».

Цікаве питання: чи може соціолог (до того ж віце-президент Соціологічної асоціації України) посилатися на дані екзит-полу, що був оголошений о 16.00 припиненим і «результати» якого були оголошені відомим махінатором Павловським?

Далі. Дані «Соцісу» і «Соціального моніторингу», не піддані обробці на «міграційний коефіцієнт», теж виглядають зовсім інакше. І ці, не викривлені дані на час укладення «таблиці Яременка», вже були оприлюднені 4 листопада на тій «скандальній» прес-конференції: «Соціс»: Ющенко – 42.0%, Янукович – 41.1%; «Соціальний моніторинг»: Ющенко – 40.1%, Янукович – 41.2%.

І тоді «табличка» виглядає зовсім інакше. ФОМу немає, за даними трьох «екзит-полів» – КМІСу, Центру ім. Разумкова і «Соцісу» перемагає Ющенко, за даними Українського інституту соціальних досліджень Яременка та «Соціального моніторингу» Балакіревої (які зазвичай працюють разом) – Янукович. Хоча я не впевнена, що дані, які подаються від УІСД, теж не зважені на «міграційний коефіцієнт» (що попросту означає віднімання голосів західних областей).

Отже, невміння «маніпулювати екзит-полами», свого часу оголошене Януковичем, швидко пройшло. Й у ніч виборів надзвичайно важливо було добитися «однорідності» більшості екзит-полів на користь Януковича. А не виходило. Навіть із ФОМом. А особливо важливо було добитися потрібних даних від членів Консорціуму, куди ввійшли найбільш авторитетні в Україні організації і який фінансувався західними спонсорами.

Я підозрюю («романтика» більше немає), що тиск на керівників «Соціального моніторингу» і «Соцісу» справді був, і справді шалений, але не з того боку. Ми не знаємо, що насправді трапилося 31 жовтня, за час від 20.00 до 22.00, з нашими колегами. Але щось дуже серйозне, щоб зробити таке з власними даними і своїми колегами по Консорціуму.

Якби можна було повернути ту ніч, оголосити ті результати, які справді були отримані!

Так, я розумію, що мені просто жити, я нічим не ризикую, окрім самої себе, у мене за плечима немає власної фірми, а що у нас роблять із фірмами – добре відомо. І на мене ніхто і ніколи не чинив жодного тиску. Отже, я просто не знаю, що це і як це відбувається.

Але ж, шановні, якщо те, що робилося в нас на виборах, стане нормою життя, подумайте: яким стане суспільство і кому в ньому буде потрібна соціологія і соціологи?

Начебто все сказано. Болить. У мені вмирає романтик.

Нарешті, ніяких пояснень щодо того, чому все ж були так різко змінені дані в ніч 31 жовтня, ми так і не маємо, за винятком листа від фірми Чурилова про «помилку». Так це помилка чи щось інше?

Ірина Бекешкіна

Українська правда. – 2004, 12 листопада

Як довели події 21-22 листопада, всі «альтернативні» маневри виявилися марними. І незважаючи на тривалу, несамовиту кампанію з дискредитації, на розмаїття й унісон «альтернативних» результатів, Національний екзит-пол став не лише фіксатором масштабних фальсифікацій, але й вагомим каталізатором помаранчевого революційного руху.